

‘Dat/als/alsof je dat doet...’

Een onderzoek naar de retorische kracht van insubordinatie en aposiopesis met drie soorten voegwoorden

Masterscriptie Neerlandistiek (20 ECTS)

Universiteit Leiden

Naam: Julia Roos

Studentnummer: s0931098

E-mail: julia.roos@hotmail.com

Begeleider: Dr. R.J.U. Boogaart

Tweede lezer: Prof. dr. J.C de Jong

Datum: 27 maart 2015

Universiteit
Leiden

Inhoudsopgave

1 Inleiding	5
2 Aposiopesis	6
2.1 Klassieke benadering	6
2.2 Moderne benadering	6
3 Insubordinatie	8
3.1 Wat is insubordinatie?	8
3.2 Zelfstandig gebruikte 'dat'-zinnen	9
3.2.1 Complementconstructie	9
3.2.2 Complementinsubordinatie	10
3.3. Zelfstandig gebruikte bijzinnen met andere voegwoorden	13
3.3.1 Insubordinatie met 'als'	13
3.3.2 Insubordinatie met 'alsof'	15
3.4 Drie soorten insubordinatie op een rijtje	17
4 Vergelijking aposiopesis en insubordinatie	18
4.1 'Als'-zinnen	18
4.2 'Dat'-zinnen	19
4.3 'Alsof'-zinnen	20
4.4 Aposiopesis die geen insubordinatie kan zijn	22
4.5 Is het één een onderdeel van het ander?	22
5 De sturende kracht van onvolledige zinnen	24
5.1 Mentale ruimtes	24
5.2 Retorische richting en wenselijkheid	28
5.3 Rol van beleefdheid	30
5.4 Conclusie	30
6 Insubordinatie en aposiopesis in de Algemene Politieke Beschouwingen	32
6.1 Methodologie	32
6.2 Resultaten	32
6.3 Complementinsubordinatie	33
6.4 'Als'-insubordinatie	35
6.5 Insubordinatie met 'alsof'	37
6.6 Aposiopesis	38
6.7 Conclusie en discussie	40
7 Conclusie	41
7.1 Samenvatting en conclusie	41
7.2 Discussie	42
Literatuur	44
Bijlage I: Resultaten corpusonderzoek APB 2011-2014	46

1 Inleiding

Taal bestaat niet uit alleen maar prachtige volzinnen. In het alledaags taalgebruik komen ook veel onvolledige uitingen voor. Bij veel onvolledige zinnen wordt een woord weggelaten omdat dit overbodig is. Een voorbeeld hiervan is de zin 'Die beslissing is een onmogelijke' (Renkema 2005, 143). Het zou overbodige herhaling zijn om 'beslissing' nogmaals te noemen, want de lezer weet wat er wordt bedoeld. Dit soort zinnen wordt ook wel een ellips genoemd.

Er zijn echter ook uitingen waarbij een deel van de zin wordt weggelaten en waarbij het de bedoeling is dat de toehoorder zelf de rest van de zin reconstrueert. Een voorbeeld hiervan is: 'Als je dat nu niet doet...' Wat er zou gebeuren als de toehoorder datgene nu niet doet, wordt aan hemzelf overgelaten en hierdoor zou hij kunnen denken dat er iets vreselijks zal volgen. Deze uiting is een voorbeeld van een aposiopesis. De aposiopesis is een stijlfiguur waarbij een zin niet wordt afgemaakt en de luisteraar dus zelf zal moeten reconstrueren wat de bedoeling van de spreker is.

Een ander voorbeeld van een onvolledige zin is: 'Dat je dat durft!' Dit is een voorbeeld van insubordinatie, waarbij een bijzin zelfstandig gebruikt wordt (Evans 2007, 367). Uit dit voorbeeld van insubordinatie klinkt een soort bewondering voor de toehoorder voor hetgeen wat de tweede 'dat' inhoudt. Deze zin zou als volledige uiting het volgende kunnen zijn: 'Het verbaast me dat je dat durft!'

Er lijkt echter een overlap te zitten in bovenstaande voorbeelden van aposiopesis en insubordinatie. Zo zou 'Dat je dat durft!' ook geïnterpreteerd kunnen worden als de onafgemaakte zin 'Dat je dat durft, verbaast me!', waarmee deze vorm van insubordinatie dus eigenlijk ook aposiopesis is. Het voorbeeld dat hierboven bij aposiopesis staat kan ook worden gezien als een zelfstandig gebruikte bijzin: 'Als je dat nu niet doet...' begint namelijk met het onderschikkend voegwoord 'als' en er is geen hoofdzin bij geformuleerd.

In deze scriptie wil ik een onderscheid maken tussen twee soorten onvolledige zinnen: aposiopesis en insubordinatie. Ik wil onderzoeken hoe deze taalverschijnselen zich tot elkaar verhouden. Is het één een soort van de ander? Zou een bepaalde soort insubordinatie altijd ook een aposiopesis zijn? Daarnaast zal ik me richten op de vraag of deze soorten onvolledige uitingen een bepaalde retorische functie hebben. Door het weglaten van woorden moet de toehoorder zelf een betekenis reconstrueren waardoor de zin sterker kan overkomen dan wanneer de zin een volledige uiting was geweest (Hoeken e.a. 2009, 96, Tejedor 2013, 22,23). Ik wil onderzoeken of aposiopesis en insubordinatie inderdaad een retorische functie hebben en hoe dit valt te verklaren.

In deze scriptie zal ik eerst ingaan op het stijlfiguur aposiopesis en het grammaticale verschijnsel insubordinatie. Vervolgens zal ik onderzoeken hoe aposiopesis en insubordinatie zich tot elkaar verhouden. Daarna zal ik ingaan op de retorische kracht en zal ik aan de hand van een corpus nagaan hoe deze retorische kracht van aposiopesis en insubordinatie tot uiting komt in de Algemene Politieke Beschouwingen.

2 Aposiopesis

2.1 Klassieke benadering

De benaming 'aposiopesis' werd ruim tweeduizend jaar geleden al gebruikt om aan te geven dat men met een onafgemaakte zin te maken had. In het anoniem verschenen *Ad Herennium*, dat tegenwoordig wordt toegeschreven aan Cicero, zegt de schrijver dat er sprake is van aposiopesis wanneer iets wordt gezegd en de rest van wat de spreker was begonnen te zeggen onafgemaakt blijft (Cicero 1964, 331). Het afbreken van de zin zorgt voor aandacht voor de spreker en geeft hiermee het belang van het onuitgesprokene aan.

Quintilianus beschouwt aposiopesis als onderdeel van emfase. Emfase houdt in dat woorden een diepere betekenis te bieden hebben dan ze op zichzelf aankondigen. Er wordt gesuggereerd dat er meer is dan er in werkelijkheid gezegd wordt. De aposiopesis is volgens Quintilianus het 'ofwel geheel onderdrukken, ofwel afbreken van wat men wil zeggen' (VII.3.85). Quintilianus gaat nog verder in op de aposiopesis en omschrijft deze figuur als volgt:

'De aposiopese, die Cicero "zwijgen" [reticentia], Celsus "verstomming" [obticentia] en sommigen "onderbreking" [interruptio] noemen, is op zichzelf al een teken van emotie, hetzij van woede (...), hetzij van verontrusting en bijna van gewetensbezwaren (...)' (Quintilianus, IX.2.54).

De aposiopesis is een stijffiguur waarbij een zin niet afgemaakt wordt. Hierdoor is het onzeker wat verzwegen wordt: het is aan de luisteraar om de mogelijke bedoeling van de spreker te reconstrueren. Quintilianus noemt wanneer iets voor een verstaander verzwegen wordt het echter niet altijd een aposiopesis. Het kan bijvoorbeeld ook dat de spreker inspeelt op wat de geadresseerde weet.

Een voorbeeld van aposiopesis dat in *Ad Herennium* wordt gegeven is 'De strijd tussen jou en mij is ongelijk, want, wat mij betreft, worden de Romeinen – ik zeg het niet graag, uit vrees dat iemand mij trots zou vinden. Maar jullie Romeinen worden beschouwd als achtenswaardig in schande' (Cicero 1964, 331, eigen vertaling). In dit voorbeeld wordt de zin waaraan de spreker was begonnen uiteindelijk wel afgemaakt, maar doordat de zin in eerste instantie werd afgebroken, wordt de aandacht van de geadresseerde getrokken.

Quintilianus noemt als voorbeeld van aposiopesis een uiting van woede: 'Ik zal ze – maar eerst olie op de golven' (IX.2.54). De spreker vertelt hier niet wat hij met 'ze' zal doen: het wordt aan de geadresseerde overgelaten om hier iets in te vullen.

2.2 Modernere benadering

In modernere theorieën over stijffiguren komt aposiopesis eigenlijk opvallend weinig voor. Wat er in de modernere literatuur over aposiopesis gezegd wordt, gaat voornamelijk over hoe het in de klassieke oudheid werd gebruikt. Desalniettemin is het interessant om hier te behandelen wat deze theorieën zeggen over de aposiopesis.

De definitie van Van Ginneken (1910, 209) komt overeen met die uit de klassieke oudheid: hij omschrijft de aposiopesis, die hij zelf recitentie of insinuatie noemt, als dat wat 'wij bijtijds

terughouden, wat ons reeds op de lippen zweefde'. Hij noemt het een psychologisch duidelijk waarneembaar verschijnsel. In latere handboeken over retorica is de betekenis van de aposiopesis veranderd. Aposiopesis als stijlfiguur is gebleven, maar het lijkt vooral gebruikt te worden vanwege het dramatische effect dat deze figuur met zich mee brengt (Fahnestock 2011, 267). Zoals Boogaart (2015, 100) zegt kan het zijn dat een spreker het vervolg van zijn zin staakt omdat hij er echt geen woorden meer voor heeft, 'maar met deze constructie kan de spreker natuurlijk ook doen *alsof* hij overmand wordt door emoties'.

Lausberg hanteert als definitie van aposiopesis, of *recitentia*, 'het verzuimen van de bewoording van het idee, bekend gemaakt door het afbreken van een reeds begonnen zin, soms naderhand ook expliciet bevestigd' (1998, §887). Volgens Lausberg heeft de aposiopesis verschillende motieven en kunnen die worden ingedeeld in twee groepen. De eerste groep bevat slechts één motief: dat van emotie. De tweede groep wordt gemarkeerd door de berekenende (en dus niet direct emotioneel) interruptie van het idee, de reden van de interruptie wordt hier vaak expliciet aangegeven (1998, §888).

De eerste groep noemt hij *emotieve aposiopesis* en deze wordt teweeg gebracht door een conflict – een echt conflict of gerepresenteerd als echt – tussen een toenemende uitbarsting aan emotie aan de kant van de spreker en de omgeving die daar helemaal niet op reageert. Om dit te illustreren geeft hij het voorbeeld van Quintilianus: 'Ik zal ze – (...)' (IX.2.54). Lausberg vindt dat de spreker door zijn emotie in een soort isolatie terecht komt van zijn omgeving, wat een enigszins komische effect geeft. De spreker is zich midden in de zin pijnlijk bewust van de situatie waarin hij in een emotionele uitbarsting zit.

De tweede groep noemt Lausberg *berekenende aposiopesis*. Deze groep is gebaseerd op de inhoud van de verzuimde uiting en een tegengestelde kracht die de inhoud van deze uiting verwerpt. Deze kracht kan een religieuze macht zijn of het publiek en hierbij wordt meestal naderhand de uiting expliciet bevestigd. Bij het staken van de zin omwille van het publiek zijn er drie subgroepen. De eerste subgroep omvat gevallen waarin het kan zijn dat de uiting die de spreker voor ogen had onaangenaam is voor zijn publiek, omdat zij het er bijvoorbeeld niet mee eens zullen zijn. In de tweede subgroep zitten uitingen die beledigend kunnen zijn of een gevoel van schaamte zullen oproepen. In de derde subgroep, die Lausberg ook wel *transitio*-aposiopesis noemt, wil de spreker het publiek sparen van het moeten aanhoren van een aflopende speech, om zo een grotere interesse te wekken voor het nieuwe gedeelte.

Binnen de berekenende aposiopesis kan het ook zijn dat de spreker in bepaalde omstandigheden zijn zin niet afmaakt omdat hij weet dat het publiek zijn bedoeling toch wel zal begrijpen. Lausberg noemt dit *emfatische aposiopesis*. De emfatische aposiopesis veronderstelt het gebruik van een aposiopesis waarbij een religie of publiek wordt gerespecteerd. Het volledig uiten van een zin wordt vermeden door het gebruik van deze soort aposiopesis om het object groter of erger te laten lijken.

3 Insubordinatie

Het tweede verschijnsel waar ik me op zal richten, is een taalkundig verschijnsel, namelijk insubordinatie (Evans 2007), oftewel zelfstandig gebruikte bijzinnen. Eerst zal ik me richten op wat insubordinatie precies is. Vervolgens zal ik dieper in gaan op zelfstandig gebruikte 'dat'-zinnen, waar Verstraete e.a. (2012) een categorisering van hebben gemaakt, en of de door Evans onderscheiden functies hierop toepasbaar zijn. Daarna zal ik proberen om zelfstandig gebruikte bijzinnen die beginnen met 'als' en 'alsof' ook in de functies van Evans onder te brengen. Insubordinatie met 'dat' en 'als' zijn de meeste frequente vormen van insubordinatie (Boogaart & Verheij 2013, Van linden & Van de Velde 2014) en zijn daarom interessant om te behandelen. Insubordinatie met 'alsof' komt ook regelmatig voor en aangezien hier nog weinig onderzoek naar is gedaan, wil ik deze vorm van insubordinatie eens onder de loep nemen.

3.1 Wat is insubordinatie?

Het zelfstandig gebruik van een bijzin wordt insubordinatie genoemd. Deze term is geïntroduceerd door Evans (2007). Zijn definitie van insubordinatie is 'het geconventionaliseerde gebruik van bijzinnen die op het eerste gezicht vormelijk een hoofdzin lijken te zijn' (2007, 367). Voorbeelden van insubordinatie zijn de volgende (Boogaart & Verheij 2013):

- (1) a. Dat je dat durft!
- b. Dat ze maar een grote meid mag worden.
- c. Alsof ik daar tijd voor heb!
- d. Als jij nou even koffie zet...
- e. Voordat hij eens een keer klaar is!

Deze zinnen beginnen allemaal met een onderschikkend voegwoord, maar zijn zonder expliciete hoofdzin gebruikt. De functie van de zin is echter wel die van een hoofdzin. Vaak kan bij insubordinatie een hoofdzin gereconstrueerd worden met behulp van de context, maar dit gaat niet altijd. Het is ook niet altijd nodig, want de bedoeling van de spreker is vaak wel duidelijk.

Insubordinatie kan volgens Evans (2007) drie functies hebben. Ten eerste wordt insubordinatie gebruikt voor verscheidene uitingen van directieve taalhandelingen, zoals een bevel, een dreigement of een waarschuwing. In de tweede plaats gaat het om de houding van de spreker ten opzichte van de uiting, wat Evans *modal framing* noemt. De hoofdzin kan hier bijvoorbeeld verbazing, twijfel of een wens uitdrukken. De derde functie is het signaleren van voorondersteld materiaal in een insubordinatieve bewering. Dit is bijvoorbeeld te zien in een ontkennende zin waarbij de voorafgaande context wordt herhaald om deze vervolgens te ontkennen.

Bij het zelfstandig gebruik van een bijzin kan vaak een hoofdzin worden gereconstrueerd: (5a) '*Het verbaast me dat je dat durft*' of (5b) '*Ik hoop dat ze maar een grote meid mag worden*'. Van Ginneken (1910) beschouwt insubordinatieconstructies als bijzinnen die gaandeweg een zelfstandige betekenis hebben gekregen. Hij geeft hierbij een aantal voorbeelden, waarbij de hoofdzin tussen haakjes staat:

- (2) a. (Ik verwonder me) dat jij dat niet moei wordt!
- b. (Geef er nu toch eens een reden voor aan), dat mij dat juist nu weer moest overkomen.
- c. (Wat doen we) als hij nu eens niet komt?

Hij vindt echter dat als de hoofdzin gereconstrueerd wordt bij zo'n zelfstandig gebruikte bijzin, die niet de 'innige gevoelsbetekenis' heeft die hij als zelfstandig gebruikte bijzin wel heeft. Ook Boogaart (2010) merkt op dat het toevoegen van de hoofdzin de gevoelswaarde van de insubordinatieconstructie verandert. Volgens zowel Boogaart als Van Ginneken gaat de specifieke functie of gevoelswaarde verloren bij het expliciteren van de hoofdzin. Het lijkt dus niet zonder reden te zijn dat deze constructie zonder hoofdzin voorkomt.

3.2 Zelfstandig gebruikte 'dat'-zinnen

3.2.1 Complementconstructie

Bij een zin met een werkwoord van perceptie, cognitie of communicatie zijn er twee delen: het ene deel geeft het relevante perspectief weer en het andere deel de betrokken gedachte. Bij dit soort werkwoorden is dit onderscheid structureel en is er een complementstructuur in de zin te zien. Het bedoelde perspectief komt in de matrixzin naar voren en de gedachte die wordt geperspectieerd is omsloten in de complementzin, ook wel de bijzin.

- (3) George zag dat zijn tegenstander dichterbij kwam.
- (4) George wist dat zijn tegenstander dichterbij kwam.
- (5) George zei dat zijn tegenstander dichterbij kwam. (Verhagen 2005)

In bovenstaande zinnen is het steeds duidelijk dat de gedachte aan George toebehoort. De inhoud van de matrixzin, hier 'George zag/wist/zei dat', nodigt volgens Verhagen (2005, 79) de geadresseerde uit om zich met een zeker perspectief te identificeren op het object van conceptualisatie dat is gerepresenteerd in de complementzin. Het perspectief dat de geadresseerde zou moeten aannemen om het object van conceptualisatie te bekijken is die zoals in de matrixzin. In zinnen (1)-(3) krijgen we dus het perspectief van George te zien op de complementzin 'zijn tegenstander dichterbij kwam'. Volgens Verhagen is de inhoud van de complementzin het belangrijkste van de gehele zin en valt de zin zonder complementzin nauwelijks te begrijpen voor de toehoorder. In onderstaand voorbeeld (Verhagen 2005, overgenomen uit Van Leeuwen 2012) is een tekst verdeeld in matrixzin en complementzin, om duidelijk te maken dat de matrixzin vooral het perspectief biedt op de inhoud van de zin die in de complementzin wordt gepresenteerd:

<p>(6) Matrixzin</p> <p>a. Eerder vertelde ik dat</p> <p>b. Uit het bovenstaande valt nu af te leiden dat</p> <p>c. De directeur van GenTech verwacht zelfs dat</p> <p>d. Anderen zijn van mening dat</p> <p>e. niemand twijfelt eraan dat</p> <p>f. De vraag is of</p>	<p>Complementzin</p> <p>het al gelukt is om klonen van zoogdierenembryo's te kweken.</p> <p>het binnenkort mogelijk wordt om ook met het DNA van volwassen dieren nieuwe embryo's te maken.</p> <p>dit reeds volgend jaar zal gebeuren.</p> <p>het misschien wat lang zal duren, maar het klonen van een volwassen schaap of paard binnen 10 jaar een feit is.</p> <p>de samenleving hier mentaal en moreel aan toe is (...).</p>
--	--

Als je alleen de matrixzinnen leest, is het niet vast te stellen waar de tekst over gaat. Als je daarentegen alleen de complementzinnen leest, wordt de inhoud van het verhaal wel duidelijk. De complementzin bevat dus de belangrijkste informatie uit de gehele zin.

3.2.2 Complementinsubordinatie

Het kan ook voorkomen dat een complementzin voorkomt zonder matrixzin. De complementzin wordt dan zelfstandig gebruikt en er is dan sprake van insubordinatie. Er zijn verschillende soorten zelfstandig gebruikte 'dat'-zinnen. Verstraete e.a. (2012) hebben een categorisering gemaakt van deze verschillende soorten zelfstandig gebruikte complementconstructies. Ze onderscheiden drie hoofdtypen:

- (i) *Deontische insubordinatie*. Hier gaat het om de wenselijkheid van een bepaalde stand van zaken: 'Dat ze maar gauw volledig genezen is.'
- (ii) *Evaluatieve insubordinatie*. De spreker doet een evaluatie over de huidige stand van zaken: 'Dat je zoiets durft te vertellen!'
- (iii) *Discursieve insubordinatie*. Er wordt uitgeweid over een aspect van wat de spreker of de gesprekspartner zojuist heeft gezegd:
 - A: 'Heb je zelf wel eens een scan gehad?'
 - B: 'Nee.'
 - A: 'Dat je in zo'n apparaat gaat.'

Deontische typen van insubordinatie gaan over de wenselijkheid van een mogelijke stand van zaken. Binnen deze categorie kan een basisonderscheid worden gemaakt, afhankelijk van of de spreker

enige controle over de stand van zaken heeft of niet: ongecontroleerde deontische insubordinatie en gecontroleerde deontische insubordinatie.

Het ongecontroleerde type omvat de traditionele 'optatieve' categorie van hoop en wens. De spreker kan echter niets doen aan de realisatie ervan, maar drukt slechts zijn toezegging uit voor de wenselijkheid ervan:

(7) Dat ze nog lang en gelukkig samen mogen leven!

(8) Dat het maar rap vrijdag is!

Binnen deze categorie kunnen nog twee typen constructies onderscheiden worden, namelijk lange termijn en korte termijn wensen. De *lange termijn* wensen projecteren de realisatie van een stand van zaken voorbij de onmiddellijke toekomst: 'Dat je er nog maar lang van mag genieten.' De *korte termijn* wensen laten daarentegen de wens van de spreker zien over een specifieke realisatie van een stand van zaken, die zich in het hier-en-nu of in de onmiddellijke toekomst afspelen: 'Dat ze maar gauw komen.'

Bij het gecontroleerde type wordt de geadresseerde gezien als iemand die controle heeft over de realisatie van de stand van zaken en de spreker vertelt de geadresseerde om dit (niet) te realiseren:

(9) Dat je maar niet denkt dat ik er geen problemen mee heb.

(10) Dat hij misschien eens langskomt.

Binnen deze categorie kunnen ook weer verschillende constructies onderscheiden worden: sterke en zwakke deontische categorieën. Bij het *sterke type* drukken sprekers in een sterke mate hun wens uit ten opzichte van de stand van zaken. Hun houding is tegenovergesteld van de veronderstelde houding van de geadresseerde: 'Dat je maar niet vergeet dat ik nog altijd van je houd'. Bij het *zwakke type* drukt de spreker zijn wens voor de realisatie van de stand van zaken minder sterk uit. De houding van de geadresseerde wordt niet als tegenovergesteld verondersteld als die van henzelf: 'Dat ze ze maar meebrengt zondag'.

Het tweede hoofdtype is evaluatieve insubordinatie. Dit type laat de evaluatie van de spreker zien ten opzichte van een huidige stand van zaken. Dit type wordt ook vaak exclamatief genoemd. Evaluatieve insubordinatie valt te verdelen in onverwachte en verwachte evaluatie. Bij de *onverwachte categorie* wordt de stand van zaken geëvalueerd als onverwacht en vaak negatief: 'Dat u dat durft te zeggen' of 'Dat het zo ver gekomen is'. De spreker drukt hier verbazing uit over iets dat is gebeurd. Bij de *verwachte categorie* is de evaluatie verwacht of verloopt op z'n minst volgens een verwacht patroon en is altijd negatief: 'Dat u weer zoiets moet overkomen' of 'Tom, dat je weer zoiets moet flikken'.

Het derde hoofdtype dat Verstraete e.a. onderscheiden is discursieve insubordinatie. De spreker gebruikt hier een zelfstandige complementconstructie om uit te weiden of een verklaring te geven over een uiting van het voorafgaande gesprek:

A: Hebben jullie wel een pad hierachter?

B. Ja.

A. Dat je zo met de fiets achterlangs kan.

Dit soort insubordinatie verklaart een aspect van de voorafgaande conversatie zonder dat het vormelijk is gebonden aan enig specifiek element van die conversatie.

Onderstaande tabel geeft schematisch de drie hoofdtypen en hun subtypen weer:

Betekenis		Vormelijke aanduiding	
Deontisch	Ongecontroleerd	Lange termijn	Modaal hulpwerkwoord: <i>mogen, kunnen</i> (Partikels: <i>nog, maar</i>)
		Korte termijn	Partikels: <i>maar</i> (Modaal hulpwerkwoord: <i>mogen, kunnen</i>)
	Gecontroleerd	Sterk	Tegenovergestelde houding (Dubbele complementatie) (Partikels: <i>maar</i>)
		Zwak	Niet-tegenovergestelde houding Partikels: <i>maar, misschien, gerust, eens</i> en combinaties
Evaluatief	Onverwacht		
	Verwacht en negatief		Partikels: herhaling en continuïteit: <i>weer, altijd</i> Modaal hulpwerkwoord; <i>moeten</i>
Discursief			(Partikel: <i>zo</i>)

Tabel 1: Overzicht hoofdtypen complementinsubordinatie en hun subtypen

De drie hoofdtypen die Verstraete e.a. onderscheiden zouden gekoppeld kunnen worden aan de functies van insubordinatie die Evans onderscheidt. Het deontische hoofdtype kan gekoppeld worden aan de twee functies van Evans: de directieve taalhandeling en de houding van de spreker ten opzichte van de uiting. Zinnen van het deontische type drukken de wenselijkheid volgens de spreker uit en laten hiermee zien dat de spreker hoopt dat iets wel of juist niet zal gebeuren, wat aansluit bij de tweede functie. De eerste functie is wat minder sterk aanwezig en geldt ook lang niet voor alle zinnen binnen het deontische type. Zinnen van het sterke gecontroleerde deontische type kunnen echter wel worden opgevat als een directieve taalhandeling, zoals 'dat je maar niet vergeet dat ik altijd van je houd'. Deze zin kan worden opgevat als verzoek, of zelfs bevel, aan de luisteraar om niet te vergeten dat de spreker altijd van diegene zal houden.

Het evaluatieve hoofdtype kan tevens gekoppeld worden aan het tweede type van Evans. Ook hier geeft de zin de houding van de spreker weer, al speelt hier in plaats van de wenselijkheid de mening van de spreker een belangrijke rol. De spreker geeft met evaluatieve insubordinatie een bepaald oordeel over de stand van zaken.

Het discursieve hoofdtype valt samen met de derde functie van Evans: de signalering van voorondersteld materiaal. Bij discursieve insubordinatie weidt de spreker uit over de voorafgaande context. Waar in de zin naar gerefereerd wordt, is uit de voorafgaande conversatie op te maken.

In onderstaande tabel is schematische de koppeling van categorieën van Verstraete aan de functies van Evans weergegeven:

Functies Evans	Hoofdtype Verstraete e.a.
1) Directieve taalhandelingen	(i) Deontische insubordinatie: de sterke versie van gecontroleerde deontische insubordinatie
2) Houding spreker	(i) Deontische insubordinatie: de andere soorten (ii) Evaluatieve insubordinatie
3) Signaleren van voorondersteld materiaal	(iii) Discursieve insubordinatie

Tabel 2: De functies van Evans gekoppeld aan de hoofdtypen van Verstraete e.a.

3.3 Zelfstandig gebruikte bijzinnen met andere voegwoorden

Naast zelfstandig gebruikte complementzinnen zijn er ook zelfstandig gebruikte bijzinnen die met andere voegwoorden beginnen. Voorbeelden hiervan zijn ook al in paragraaf 3.1 gegeven (Boogaart & Verheij 2013):

- (1) c. Alsof ik daar tijd voor heb!
- d. Als jij nou even koffie zet...
- e. Voordat hij eens een keer klaar is!

Interessant is om te bekijken of insubordinatie met andere voegwoorden ook in de categorisering van Verstraete e.a. (2012) valt onder te brengen en hoe de drie functies van insubordinatie die Evans heeft onderscheiden hierop van toepassing zijn. In deze paragraaf bekijk ik insubordinatie met 'als' en met 'alsof'.

3.3.1. Insubordinatie met 'als'

Boogaart & Verheij (2013) hebben insubordinatie met 'als' ingedeeld in de drie functies die Evans heeft onderscheiden. Volgens hen vallen de meeste zelfstandige 'als'-constructies in de eerste categorie van Evans: die van directieve taalhandelingen. Zij maken hierbij een onderscheid tussen taalhandelingen waarbij de spreker de luisteraar ergens toe wil aanzetten en waarbij hij de luisteraar juist ergens van probeert te weerhouden. Een voorbeeld van het eerste is 'Als jij nog eens een lekker kopje koffie zet...' De spreker wil de luisteraar er toe zetten om een kopje koffie te zetten. Hij laat echter de consequentie die eraan verbonden is in de lucht hangen. Een voorbeeld van het tweede is 'Als je het waagt...!' Ook hier moet de luisteraar zelf de consequentie reconstrueren. Het is echter wel duidelijk dat de spreker wil dat de luisteraar iets niet zal doen.

De tweede functie dat Evans onderscheidt is de houding van de spreker ten opzichte van de uiting. Boogaart & Verheij vatten deze categorie erg ruim op. Uitingen die hieronder vallen zijn wensen en verlangens, zoals 'Als dat toch eens waar zou zijn', die Boogaart & Verheij deontisch-modale

insubordinatie noemen. Daarnaast kunnen binnen deze tweede categorie van Evans ook exclamatieve uitingen vallen. Dit soort uitingen met 'als' bevatten typisch een negatie, terwijl de inhoud van de zin hiermee juist bevestigd wordt door de spreker: 'Als ik het niet dacht!' De spreker verwachtte blijkbaar dat iets zou gebeuren en nu het gebeurd is, laat hij op deze manier blijken dat hij dit al had verwacht.

Bij de laatste functie van Evans stellen Boogaart & Verheij zich de vraag hoe zelfstandig de constructie eigenlijk is. Dit type speelt namelijk in op de context en zou daarom zonder de context niet te begrijpen zijn:

A: 'Als ik mijn tentamens haal, kunnen we lekker op vakantie.'

B: 'Als je je tentamens haalt, ja.'

Bij deze categorie komen zelfstandige bijzinnen met 'als' dus eigenlijk niet geheel zelfstandig voor, aangezien zij de context nodig hebben om begrepen te worden.

Verstraete e.a. (2012) hebben een categorisering gemaakt van verschillende typen insubordinatie met 'dat'. Interessant is om te zien of insubordinatie met 'als' ook in deze categorisering onder te brengen valt en daarnaast ook of 'dat' en 'als' inwisselbaar zijn.

De eerste categorie is het *deontisch ongecontroleerd type*. Dit is een optatieve categorie, waarbij de spreker niets kan doen aan de realisatie ervan. In deze categorie kunnen prima insubordinatieve zinnen met 'als' worden ingedeeld. Voorbeelden hiervan zijn: 'Als ze maar op tijd thuis zijn!' of 'Als dat zou kunnen!' (Boogaart 2015, 93) Bij de onderstaande voorbeelden is 'dat' uit de voorbeelden van complementinsubordinatie vervangen door 'als':

(7) Dat ze nog lang en gelukkig samen mogen leven!

(7') ?Als ze nog lang en gelukkig samen mogen leven!

(8) Dat het maar rap vrijdag is!

(8') Als het maar rap vrijdag is!

Voorbeeld (7) komt herschreven met 'als' een beetje vreemd over als een wens. Wanneer we daarentegen het partikel 'maar' zouden toevoegen, klinkt de zin al meer als een wens: 'Als ze nog maar lang en gelukkig samen mogen leven!' Er lijkt echter een soort negatieve naklank aan deze zin te kleven die de complementversie niet lijkt te hebben. Het lijkt in (7') of de spreker een reden heeft om te denken dat ze misschien wel niet nog lang en gelukkig samen mogen leven. Bij zin (8) is 'dat' wel goed in te wisselen voor 'als'.

Naast het deontisch *ongecontroleerd type*, is er ook nog het deontisch *gecontroleerd type*. Hierbij ziet de spreker de geadresseerde als iemand die wel controle heeft over de realisatie van de stand van zaken. De spreker vertelt de geadresseerde dan ook om iets (niet) te realiseren. Een voorbeeld dat in deze categorie ingedeeld kan worden is 'Als ze maar niet vergeet dat boek mee te

nemen!' Ook bij deze categorie lijken 'dat' en 'als' in de voorbeeld uit de vorige paragraaf wederom vrij goed inwisselbaar te zijn:

(9) Dat je maar niet denkt dat ik er geen problemen mee heb.

(9') Als je maar niet denkt dat ik er geen problemen mee heb.

(10) Dat hij misschien eens langskomt.

(10') Als hij misschien eens langskomt.

De herschrijving van zin (9) lijkt zonder problemen en zelfs zonder betekenisverandering te kunnen gebeuren. Bij zin (10) kan de herschrijving ook prima als zin, maar het lijkt hier meer op een voorstel dan op een wens of verlangen.

Het tweede hoofdtype dat Verstraete e.a. onderscheiden is *evaluatieve insubordinatie*. Hierbij laat de spreker zijn evaluatie zien ten opzichte van de stand van zaken. Dit is onder te verdelen in een *onverwachte* en een *verwachte* categorie. Bij de verwachte categorie is 'Als ik het niet dacht!' een mooi voorbeeld. Bij de onverwachte categorie kunnen we denken aan zinnen als 'Als dat maar goed gaat!' Bij dit hoofdtype van evaluatieve insubordinatie lijken 'dat' en 'als' niet goed inwisselbaar te zijn. Bij het onverwachte 'Dat u dat durft te zeggen' wordt de zin 'Als u dat durft te zeggen'. Bij de conditionele variant lijkt er een consequentie aan verbonden te zijn, terwijl bij de complementvariant slechts verbazing wordt uitgedrukt. Ook bij het verwachte 'Dat het zo ver gekomen is' is het voegwoord niet inwisselbaar voor 'als' zonder dat de zin betekenisverandering ondergaat: 'Als het zo ver gekomen is'. Ook hier lijkt er aan de tweede variant een consequentie te zitten, terwijl de uiting bij de eerste variant een verzuchting lijkt te zijn.

Het derde hoofdtype van Verstraete e.a. is *discursieve insubordinatie*, wat eigenlijk overeen komt met de derde functie van Evans. De spreker gebruikt hier een zelfstandige complementconstructie om uit te weiden of een verklaring te geven over een uiting van het voorafgaande gesprek. Zoals bij Boogaart & Verheij (2013) was te zien met het voorbeeld 'A: "Als ik mijn tentamens haal, kunnen we lekker op vakantie." B: "Als je je tentamens haalt, ja."', is ook deze categorie van toepassing op insubordinatie met 'als'.

3.3.2 *Insubordinatie met 'alsof'*

Een derde vorm van insubordinatie die vaak voorkomt, is insubordinatie met 'alsof'. Volgens Van Dale Online wordt 'alsof' gebruikt 'ter inleiding van een bijzin van vergelijking waarvan de inhoud als niet-werkelijk wordt voorgesteld'. Dit woord roept dus een imaginaire situatie op en zal daarmee op een heel andere manier gebruikt worden dan bijvoorbeeld insubordinatie met 'dat' en 'als'.

Als we 'alsof' proberen in te delen in de drie functies van Evans, dan zien we bij de eerste functie, die van directieve taalhandelingen, dat dit lastig gaat. Boogaart & Verheij (2013) maken bij deze functie een onderscheid tussen taalhandelingen waarbij de spreker de luisteraar ergens toe aan wil zetten en waarbij hij de luisteraar juist ergens van probeert te weerhouden. 'Alsof' lijkt niet echt gebruikt te kunnen worden bij deze functie. Je zou insubordinatie met 'alsof' indirect wel kunnen gebruiken als directieve taalhandeling. Zo zou iemand in een discussie kunnen zeggen 'Alsof jij daar

iets van weet!' om aan te geven dat diegene zich niet meer met de discussie moet bemoeien, maar 'alsof' lijkt verder niet gebruikt te kunnen worden om iemand ergens toe aan te zetten of juist van te weerhouden.

Bij de tweede functie, die van de houding van de spreker ten opzichte van de uiting, geeft de spreker een bepaald oordeel over de stand van zaken. Dit is een duidelijke functie die voorkomt bij insubordinatie met 'alsof'. Zelfstandig gebruikte bijzinnen die met 'alsof' beginnen, drukken namelijk vaak een soort verontwaardiging uit. De zin 'Alsof ik dat weet!', drukt uit dat de spreker verontwaardigd is dat er blijkbaar iemand denkt dat hij op de hoogte is van bepaalde dingen. Boogaart en Verheij zeggen dat een losse 'alsof'-zin het Nederlands gebruikt kan worden om een krachtige ontkenning aan te geven. Dat is ook precies wat bij deze functie gebeurt: de zin met 'alsof' roept een denkbeeldige situatie op die de spreker wil ontcrachten. Met de zin 'alsof ik dat weet!' bedoelt de spreker eigenlijk iets te zeggen als 'natuurlijk weet ik dat niet!'

De derde functie van Evans, het signaleren van voorondersteld materiaal in een insubordinatieve bewering, komt ook voor bij insubordinatie met 'alsof'. Het wordt dan voornamelijk gebruikt om een imaginaire situatie te schetsen, die aansluit bij de eerdere context. Het gaat hier dan om de verhouding tussen de vergeleken gedachten en begrippen, die met een schijnbare overeenkomst naar voren wordt gebracht (Terwey, 1890). Een voorbeeld hiervan is:

A: Wat regende het gisteren hard he?

B: Ja, niet normaal! Alsof het met bakken uit de hemel kwam.

De voorbeelden van de tweede functie lijken echter ook gebaseerd te zijn op voorondersteld materiaal. De spreker probeert in insubordinatieve 'alsof'-zinnen met de tweede functie iets wat voorondersteld wordt te ontcrachten. Het verschil tussen deze 'alsof'-zinnen met de tweede en de derde functie lijkt dan te zijn dat de spreker met de voorbeelden in de tweede functie iets dat wordt voorondersteld wil ontcrachten, terwijl hij met de voorbeelden die onder de derde functie vallen iets wil illustreren door een vergelijking te maken.

Insubordinatie met 'alsof' kan dus goed worden ondergebracht in de laatste twee functies van Evans. De eerste functie lijkt niet van toepassing te zijn op deze vorm van insubordinatie, omdat je met 'alsof' niet gebiedend kunt zijn.

Interessant is om te bekijken of insubordinatie met 'alsof' ook in de categorisering van Verstraete e.a. kan worden ondergebracht. Het eerste hoofdtype van Verstraete e.a. is *deontische insubordinatie* en overlapt deels met de eerste functie van Evans, waarvan ik net heb geconstateerd dat dit niet toepasbaar is op insubordinatie met 'alsof'. Het overlappende deel van de deontische insubordinatie is de sterke versie van het gecontroleerde deontische type, dat verplichtingen en verboden omvat. De andere versies van het deontische type vallen samen met de evaluatieve functie van Evans. Ze drukken de wenselijkheid van een bepaalde stand van zaken uit. 'Alsof' roept echter een vergelijking op waarvan de inhoud als niet-werkelijk kan worden voorgesteld en lijkt daarom ook niet gebruikt te kunnen worden voor de andere subcategorieën van de deontische insubordinatie.

De tweede categorie van Verstraete e.a. is evaluatieve insubordinatie. De spreker laat hierbij

zijn evaluatie zien ten opzichte van de stand van zaken. Onder deze categorie kunnen ook voorbeelden van insubordinatie met 'alsof' vallen. Een voorbeeld hiervan kan namelijk zijn 'Alsof ik dat weet!' of 'Alsof je dat leuk vindt'. In beide gevallen laat de spreker zijn kijk op de stand van zaken zien. Bij het eerste voorbeeld bedoelt hij te zeggen dat hij het niet weet en bij het tweede voorbeeld dat hij weet dat de luisteraar het niet leuk vindt.

De derde categorie van Verstraete e.a. is discursieve insubordinatie, wat vrijwel hetzelfde is als de derde functie van Evans. De situatie die de insubordinatieve uiting oproept, sluit aan bij een eerdere context, zoals het voorbeeld: "A: Wat regende het gisteren hard he? B: Ja, niet normaal! Alsof het met bakken uit de hemel kwam."

3.4 Drie soorten insubordinatie op een rijtje

In bovenstaande paragrafen heb ik drie soorten insubordinatie besproken: insubordinatie met 'dat', 'als' en 'alsof'. In deze paragrafen is bekeken hoe de functies van Evans van toepassing zijn op de verschillende soorten insubordinatie en hoe ze onder te brengen zijn in de categorisering van Verstraete e.a. Hier bleek dat de functies van Evans en de categorisering van Verstraete e.a. erg op elkaar lijken. We zouden deze functies en typen dan ook samen kunnen brengen onder de volgende benamingen. De eerste functie van Evans en de sterke versie van gecontroleerde deontische insubordinatie omvatten beide directieve taalhandelingen en zouden we dus het directieve type kunnen noemen. De tweede functie van Evans en de eerste en tweede hoofdtypen van Verstraete e.a., de deontische en evaluatieve insubordinatie, zijn beide voornamelijk exclamatieven gericht op het naar voren brengen van hoe de spreker over een bepaalde situatie denkt. We kunnen dit het evaluatieve type noemen. Tot slot hebben zowel de derde functie van Evans als het derde type van Verstraete e.a. de context nodig om de insubordinatieve uiting te kunnen begrijpen. Dit type kunnen we het discursieve typen noemen.

In onderstaande tabel is voor elke type een voorbeeld weergegeven van insubordinatie met 'dat', 'als' en 'alsof'.

	Directief type <i>Evans 1)</i> <i>Verstraete e.a (i)</i>	Evaluatief type <i>Evans 2)</i> <i>Verstraete e.a. (i) + (ii)</i>	Discursief type <i>Evans 3)</i> <i>Verstraete e.a. (iii)</i>
Dat	Dat ze maar gauw weer beter is	Dat je zoiets durft te zeggen!	A: 'Heb je zelf wel eens een scan gehad?' B: 'Nee.' A: 'Datje in zo'n apparaat gaat.'
Als	Als jij nou eens even koffie zet...	Als ik het niet dacht!	A: 'Als ik mijn tentamens haal, kunnen we lekker op vakantie.' B: 'Als je je tentamens haalt, ja.'
Alsof	-	Alsof ik dat weet!	A: Wat regende het gisteren hard he? B: Ja, niet normaal! Alsof het met bakken uit de hemel kwam.

Tabel 3: Insubordinatie met 'dat', 'als' en 'alsof' verdeeld in categorieën

4 Vergelijking aposiopesis en insubordinatie

Aposiopesis en insubordinatie zijn twee verschillende taalverschijnselen. Aposiopesis is een stijlfiguur waarbij de zin plotseling wordt afgebroken. De spreker laat de implicatie hiermee in de lucht hangen. Insubordinatie is daarentegen een taalkundig verschijnsel, waarbij een bijzin zelfstandig wordt gebruikt. Over het algemeen zou je verwachten dat bij insubordinatie het impliciete deel voor de bijzin staat, terwijl bij aposiopesis het impliciete deel na de zin komt. Deze twee taalverschijnselen zijn eigenlijk niet op hetzelfde niveau te vergelijken aangezien het één een stijlfiguur is en het ander een grammaticaal verschijnsel. Maar zoals in de inleiding al werd aangekaart, kunnen aposiopesis en insubordinatie wel met elkaar overlappen. Zo kan de uiting 'Als je dat nu niet doet...' worden opgevat als zowel insubordinatie als aposiopesis. Het is insubordinatie in de zin dat het een zelfstandig gebruikte bijzin is die begint met het conditionele voegwoord 'als'. Het is aposiopesis in de zin dat de zin onafgemaakt is. Ook het voorbeeld 'Dat je dat durft!' kan worden geïnterpreteerd als zowel insubordinatie als aposiopesis. Het is een zelfstandig gebruikte bijzin die begint met het voegwoord 'dat', maar het zou ook gezien kunnen worden als een onafgemaakte zin. De zin zou dan zoiets moeten zijn als 'Dat je dat durft, verbaast me' en is hiermee ook een aposiopesis. In dit hoofdstuk ga ik verder in op de overeenkomsten en verschillen tussen aposiopesis en insubordinatie.

4.1 'Als'-zinnen

Bij insubordinatie met 'als', verwacht je als toehoorder eigenlijk ook een 'dan'-zin. Insubordinatie met 'als' zouden we kunnen zien als een conditionele zin waarbij het antecedens zelfstandig wordt gebruikt en het consequens verzwegen blijft. De geadresseerde moet dus zelf het consequens reconstrueren. Ik denk dat we kunnen stellen dat insubordinatie met 'als' *in beginsel* ook altijd een aposiopesis is. Het is immers een onafgemaakte 'als...dan'-zin, waarbij het gevolg niet expliciet wordt genoemd. Als je bijvoorbeeld de zin 'Als je dat waagt...' hebt, dan verwacht je een vervolg waarin iets zou staan als 'dan hoef ik je nooit meer te zien'. Je moet als geadresseerde altijd nog iets reconstrueren om de zin te kunnen begrijpen. En aangezien bij insubordinatie met 'als' er altijd een gevolg impliciet blijft, kunnen we dus steeds spreken van een onafgemaakte zin en dus van aposiopesis.

Er zijn echter ook voorbeelden te noemen van insubordinatie met 'als' die als zelfstandige constructie voorkomen en waarop dus eigenlijk geen vervolg meer wordt verwacht. Een voorbeeld hiervan is 'Als je het maar uit je hoofd laat!' of 'Als je maar niet denkt dat dit makkelijk is'. Van Ginneken (1910) beschouwt insubordinatieconstructies als bijzinnen die gaandeweg een zelfstandige betekenis hebben gekregen en bij deze voorbeelden is dat duidelijk te zien. Ze zullen waarschijnlijk vroeger wel gebruikt zijn als een conditionele zin, maar later zal de betekenis zijn veranderd waardoor er geen vervolg meer verwacht wordt en zijn ze dus echt zelfstandig geworden.

Andersom gaat het niet altijd op dat een aposiopesis die met 'als' begint is ook meteen insubordinatie is. Vaak worden onafgemaakte conditionele zinnen vóór 'dan' afgebroken, maar dat hoeft niet altijd zo te zijn. Bij aposiopesis zijn er geen restricties waar het stijlfiguur aan gebonden is, behalve aan het feit dat de zin onafgemaakt moet zijn. De plaats waar de zin afgebroken wordt, kan in principe overal in de zin zijn. Een voorbeeld hiervan zou bij de volgende situatie kunnen plaatsvinden:

er is visite, maar de koekjes zijn op. Het regent buiten en eigenlijk hebben zowel de gastheer als de gastvrouw niet zo'n zin om naar de supermarkt te gaan om koekjes te halen. De een weet echter een compromis te sluiten: 'Als jij nou even koffie zet, dan zal ik wel...[koekjes gaan halen]'. De zin is onafgemaakt en ook hier blijft de implicatie in de lucht hangen, maar deze zin is geen zelfstandig gebruikte bijzin meer. Doordat het consequens al deels ingevuld is, kunnen we hier niet meer spreken van insubordinatie.

Aposiopesis met 'als' die alleen bestaat uit het antecedens van een conditionele zin, kan in verschillende groepen aposiopesis vallen die Lausberg (1998) heeft opgesteld. De zin 'Als je het waagt...' kan worden opgevat als emotieve aposiopesis, waarbij de spreker zo kwaad is dat hij zijn zin niet meer af kan maken. Tegelijkertijd kan dit voorbeeld ook beschouwd worden als emphatische aposiopesis, waarbij de spreker de zin niet afmaakt omdat hij weet dat de spreker zijn bedoeling toch wel zal begrijpen.

4.2 'Dat'-zinnen

Zoals in de inleiding besproken is, kan insubordinatie met 'dat' ook gezien worden als aposiopesis. Dit is echter niet voor alle gevallen van insubordinatie met 'dat' het geval. Bij complementinsubordinatie wordt de complementzin zelfstandig gebruikt en is de matrixzin afwezig. De matrixzin geeft het perspectief weer en de complementzin de betrokken gedachte. Dit gebeurt doordat een werkwoord van perceptie, cognitie of communicatie wordt gebruikt waardoor de zin uit een complementzin en matrixzin bestaat. Een zin die je dan zou kunnen krijgen is: 'Het verbaast me dat je dat durft'. Deze zin zou echter ook anders geformuleerd kunnen worden als 'Dat je dat durft, verbaast me'. De zin 'Dat je dat durft' zou op deze laatste manier gezien kunnen worden als een aposiopesis. Maar dit gaat niet bij alle complementinsubordinaties.

Als we naar de categorisering van Verstraete e.a. (2012) kijken, dan zien we een aantal voorbeelden waarbij het raar klinkt om een vervolg op de zin te maken. Uit het eerste hoofdtype dat zij onderscheiden, deontische insubordinatie, komt als voorbeeld de wens (7) 'Dat ze nog lang en gelukkig samen mogen leven!' voor. Deze zin is hoogstwaarschijnlijk ontstaan uit de zin '*Ik hoop/wens dat ze nog lang en gelukkig samen mogen leven!*' Om dit type insubordinatie te beschouwen als aposiopesis lijkt niet goed te kunnen. Je zou in dat geval een zin krijgen als 'Dat ze nog lang en gelukkig samen leven, *wens ik*'. Dit klinkt nogal krom en het zou geen logisch vervolg van de zin zijn die een luisteraar bij het horen van deze zin zou reconstrueren.

Een ander voorbeeld van deontische insubordinatie waarbij het raar zou zijn om deze als een aposiopesis te beschouwen, is voorbeeld (9) 'Dat je maar niet denkt dat ik er geen problemen mee heb'. De zin is waarschijnlijk ontstaan uit een soort zin als '*Ik hoop dat je maar niet denkt dat ik er geen problemen mee heb*'. Ook hier klinkt het raar om 'hoop ik' achter de complementzin te plaatsen.

Onder het tweede hoofdtype, evaluatieve insubordinatie, valt het voorbeeld uit de inleiding 'Dat u dat durft!' Hierbij is het wel mogelijk om de matrixzin ná de complementzin te plaatsen. Bij dit type insubordinatie laat de spreker zijn evaluatie zien ten opzichte van de huidige stand van zaken. De mening van de spreker klinkt door in de zelfstandig gebruikte complementzin. Je zou dan krijgen 'Dat u dat durft, *verbaast me*'. Een ander voorbeeld is 'Dat het zo ver gekomen is'. Je zou het kunnen

interpreteren alsof de spreker dit jammer vindt: 'Dat het zo ver gekomen is, *vind ik jammer*'. Naar mijn idee klinkt deze zin net zo goed als '*Ik vind het jammer dat het zo ver gekomen is*'. Dat het bij dit type wel goed klinkt en bij het eerste type niet, heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat in het tweede type een waardering tot uitdrukking wordt gebracht voor de lijdendvoorwerpszin. De zelfstandig gebruikte complementzinnen zijn hier lijdendvoorwerpszinnen, die in een hoofdzin meestal worden aangeduid met het voorlopig lijdend voorwerp 'het' (Haeseryn e.a. 1997, 1157). Als de 'dat'-zin op de eerste zinsplaats staat, blijft het voorlopig lijdend voorwerp achterwege. Het neemt als het ware de plaats van 'het' in. In complementzinnen waar geen werkwoord in voorkomt dat een vorm van waardering uitspreekt, is er ook geen voorlopig lijdend voorwerp dat vervangen kan worden wanneer de volgorde van de veranderd wordt. Aangezien de spreker bij dit type een evaluatie op de stand van zaken laat zien, zouden we deze vorm van aposiopesis kunnen indelen bij de emotieve aposiopesis van Lausberg. Er komt een bepaalde emotie kijken bij de spreker bij dit soort insubordinatieve zinnen, waardoor je de zin zou kunnen zien als niet afgemaakt door een overheersende emotie. De spreker is bij 'dat het zo ver gekomen is' te teleurgesteld om daar nog 'vind ik jammer' aan toe te voegen.

Het derde hoofdtype dat Verstraete e.a. (2013) onderscheiden is discursieve insubordinatie. Hierbij gebruikt de spreker een complementinsubordinatie om uit te weiden of een verklaring te geven over een uiting van het voorafgaande gesprek. De 'dat'-zin is hier dus gebaseerd op een voorafgaande context. Een voorbeeld hiervan is: A: 'Heb je zelf wel eens een scan gehad?' B: 'Nee.' A: 'Dat je in zo'n apparaat gaat.' Zonder de eerste zin van A is in dit voorbeeld de insubordinatie niet te begrijpen. De context is dus echt van belang om de zelfstandig gebruikte bijzin zinnig te laten zijn. Een 'dat'-zin die op deze manier wordt gebruikt, zou ook als aposiopesis gezien kunnen worden. De zin is dan gebruikt als verduidelijking op de context en je zou de zin de kunnen gebruiken als 'Dat je in zo'n apparaat gaat, bedoel ik'. Het is echter al duidelijk dat deze insubordinatie gebruikt wordt om in te gaan op de context, dus het zou overbodig zijn om nog eens 'bedoel ik' daarna te zeggen. Deze vorm van aposiopesis kunnen we indelen in de emfatische aposiopesis van Lausberg, waarbij het publiek de bedoeling van de spreker toch wel zal begrijpen.

4.3 'Alsof'-zinnen

Insubordinatie met 'alsof' lijkt naar mijn idee vaker dan insubordinatie met 'als' of 'dat' lastiger tot een volledige zin te reconstrueren. Een zin als 'alsof ik dat weet!' zou volledig gemaakt kunnen worden tot een zin als '*Je doet alsof ik dat weet*', maar daarbij verandert de betekenis van de zin wel sterk. 'Alsof ik dat weet!' gebruikt te spreker om uit te drukken dat hij dat dus niet weet terwijl de zin 'je doet alsof ik dat weet' daar wat neutraler tegenover staat. Een andere zin waarbij dit nog duidelijker naar voren komt is 'Alsof hij ziek is!' De spreker kan dit gebruiken om aan te geven dat hij vindt dat de persoon over wie hij het heeft zich aanstelt of dat hij zich niet voor kan stellen dat die persoon ziek zou zijn. Als je de zin echter voluit zou hebben, '*Hij gedraagt zich alsof hij ziek is*', dan is de gevoelswaarde van de zin meteen heel anders. Het zou een neutrale vaststelling van de spreker kunnen zijn, maar het zou ook kunnen dat de spreker zich een beetje zorgen maakt.

Om de gevoelswaarde van de insubordinatie beter te behouden bij het volledig maken van de zin, zou je het bij 'Alsof hij ziek is!' kunnen herschrijven als '*Hij suggereert dat hij ziek is*' of '*Het lijkt*

alsof *wij moeten denken dat* hij ziek is'. In beide zinnen wordt hier duidelijk dat de spreker twijfels trekt over het ziek zijn van de persoon in kwestie.

Deze gevoelswaarde van de 'alsof'-zinnen blijven bestaan als we ze beschouwen als een aposiopesis. 'Alsof hij ziek is!' zouden we ook kunnen beschouwen als een zin waarop een vervolg komt, zoals 'Alsof hij ziek is, ligt hij met een dekentje op de bank'. Uit het eerste deel van de zin komt nog steeds het oordeel van de spreker naar voren dat hij niet gelooft dat de persoon over wie hij het heeft echt ziek is. Het is echter niet mogelijk om de zin 'Hij gedraagt zich alsof hij ziek is' als een aposiopesis van 'alsof hij ziek is!' te schrijven. Je zou dan namelijk de zin 'Alsof hij ziek is, gedraagt hij zich' krijgen, wat erg krom is in het Nederlands.

Ik vind het moeilijk om te verklaren waarom bij sommige 'alsof'-zinnen de hoofdzin ook na de bijzin geplaatst kan worden, terwijl dat bij andere zinnen heel krom is. Het lijkt erop dat wanneer de hoofdzin uit alleen een onderwerp en hoofdwerkwoord bestaat, de hoofdzin niet achter de bijzin geplaatst kan worden, terwijl wanneer de hoofdzin met datzelfde onderwerp en werkwoord aangevuld wordt het wel lijkt te kunnen. Een voorbeeld hiervan is 'Alsof hij dagen niet gegeten had!', waar je de volgende zin van kunt maken: '*Hij at* alsof hij dagen niet gegeten had'. Als je hier de hoofdzin na de bijzin plaats krijg je 'Alsof hij dagen niet gegeten had, *at hij*' wat nogal krom klinkt. Als je de hoofdzin echter uitbreidt, zoals '*Hij at wel vijf broodjes*, alsof hij dagen niet gegeten had', dan klinkt het minder raar om de hoofdzin na de bijzin te zetten: 'Alsof hij dagen niet gegeten had, *at hij wel vijf broodjes.*' Hetzelfde geldt bijvoorbeeld bij '*Hij loopt* alsof hij niemand wil storen', wat het kromme 'Alsof hij niemand wil storen, *loopt hij*' wordt. Terwijl als je van de zin '*Hij loopt zachtjes door het gebouw* alsof hij niemand wil storen' maakt, je de zin 'Alsof hij niemand wil storen, *loopt hij zachtjes door het gebouw.*' krijgt die wel normaal klinkt.

Om hier een verklaring voor te kunnen vinden heb ik gedacht aan verschillende soorten werkwoorden, zoals handelingswerkwoorden en niet-handelingswerkwoorden, zelfstandige werkwoorden of wederkerende werkwoorden, maar dat lijkt geen verschil te maken. Ook heb ik gekeken naar waar de 'alsof'-zin als bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid op slaat, maar ook hier wordt ik niet wijzer uit. Dit is een interessant punt voor verder onderzoek.

De 'alsof'-zinnen die wel als aposiopesis gebruikt kunnen worden lijken voornamelijk door de spreker te worden gebruikt om aan te geven dat de luisteraar wel weet wat hij zou bedoelen. Dit valt onder de emphatische aposiopesis van Lausberg. Deze zelfstandig gebruikte bijzinnen worden dan voornamelijk gebruikt met een negatieve klank. Dancygier en Sweetser (2005, 229) benoemen dat 'as if' in het Engels op zich neutraal is. Dit is in het Nederlands voor 'alsof' ook zo: een zin waarin 'alsof' voorkomt hoeft niet per se positief of negatief te zijn. De zin 'Hij gedraagt zich alsof hij ziek is' kan gezien worden als een neutrale vaststelling. Dancygier en Sweetser merken echter op dat wanneer 'as if' in het Engels zelfstandig gebruikt wordt, deze gebruikt wordt om iets negatiefs aan te duiden. Zo geeft 'As if I care!' aan dat het de spreker niets kan schelen. In het Nederlands geldt dit ook voor zelfstandig gebruikte bijzinnen met 'alsof'. De zin 'Alsof hij ziek is!' of de Nederlandse variant van 'As if I care', 'Alsof mij dat iets kan schelen', geven beiden een negatieve bijklank aan alsof de spreker ergens verontwaardigd over is.

4.4 Aposiopesis die geen insubordinatie kan zijn

Zoals in paragraaf 4.1 al werd besproken, hoeft aposiopesis lang niet altijd insubordinatie te zijn. In paragraaf 4.1 werd het voorbeeld gegeven van een afgebroken conditionele zin, die pas halverwege het consequens wordt afgebroken. Hier is dus geen sprake van insubordinatie, omdat de bijzin niet zelfstandig gebruikt wordt. Maar aposiopesis hoeft helemaal niet per se een bijzin in zich te hebben en is daarmee dus geen 'onderdeel' van insubordinatie. Het kan ook voorkomen dat een enkelvoudige hoofdzin wordt afgebroken. Een voorbeeld daarvan van Quintilianus is gegeven in hoofdstuk 2: 'Ik zal ze –'. De spreker maakt hier door woede zijn zin niet af, maar de implicatie van de zin is duidelijk: 'Ik zal ze iets aandoen'.

In principe kan eigenlijk iedere zin afgebroken worden op welk plek dan ook. Quintilianus beschouwde aposiopesis als een gevolg van emotie: door emotie overmand kan de spreker zijn zin niet meer afmaken. In hedendaagse literatuur wordt het vóórkomen van aposiopesis niet meer per se gelinkt aan emotie. De spreker kan ook een zin onafgemaakt laten, omdat hij weet dat de luisteraar toch wel zal begrijpen wat hij bedoelt. Daarnaast kan het juist ook ingezet worden om de geadresseerde zelf de zin te laten reconstrueren, zodat deze een hogere mate van betrokkenheid heeft.

4.5 Is het één een onderdeel van het ander?

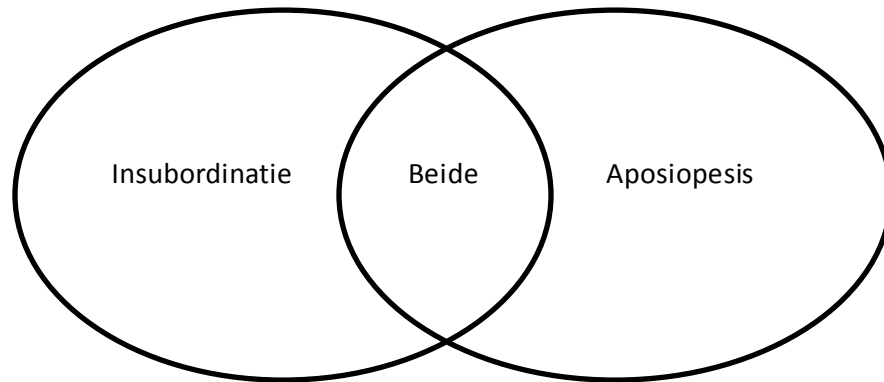
Aposiopesis en insubordinatie zijn twee geheel verschillende taalverschijnselen. Aposiopesis is een stijlfiguur en insubordinatie een grammaticaal verschijnsel. In dit hoofdstuk hebben we echter kunnen zien dat deze twee taalverschijnselen in enige mate wel met elkaar kunnen overlappen. Zo heb ik betoogd dat insubordinatie met 'als' in beginsel altijd ook een aposiopesis is. Er zijn nu ook zelfstandig gebruikte bijzinnen met 'als' die geconventionaliseerd zijn en waarbij dus geen vervolg meer wordt verwacht. Ze zijn echter ooit waarschijnlijk wel begonnen als conditionele zinnen. De luisteraar verwacht bij een 'als'-zin een conditionele zin waarin een gevolg zal worden geuit. De zelfstandig gebruikte bijzin met 'als' roept ook een 'dan' zin op en kan daarmee dus worden beschouwd als een onafgemaakte zin. Hier zou je kunnen zeggen dat 'als'-insubordinatie, met uitzondering van de geconventionaliseerde vormen, als onderdeel van aposiopesis kan worden gezien.

Bij complementinsubordinatie zijn sommige gevallen ook een aposiopesis. Zelfstandig gebruikte complementzinnen die in de matrixzin een werkwoord hebben die waardering uitdrukt, kunnen bij de reconstructie van de gehele zin de matrixzin zowel voor als na de complementzin krijgen. In het laatste geval kan de zelfstandig gebruikte complementzin als een aposiopesis worden beschouwd: de matrixzin die na de complementzin zou komen, blijft impliciet. Hier zou aposiopesis weer beschouwd kunnen worden als een onderdeel van insubordinatie.

Zelfstandig gebruikte bijzinnen met 'alsof' kunnen in sommige gevallen ook beschouwd worden als een aposiopesis. Wanneer de matrixzin ook achter de complementzin geplaatst kan worden, kan een 'alsof' zin gezien worden als een zin waar nog een vervolg op kan komen. In dit geval zou aposiopesis dan weer onder insubordinatie vallen.

Uit bovenstaande blijkt zowel dat aposiopesis onder insubordinatie kan vallen als wel dat insubordinatie onder aposiopesis kan vallen. We zouden de conclusie kunnen trekken dat het een niet als een onderdeel van het ander beschouwd kan worden. Een bepaalde vorm van insubordinatie kan

wel ook onder aposiopesis vallen of sommige gevallen van aposiopesis kunnen onder insubordinatie vallen. We kunnen echter niet stellen dat het één een subtype van het ander is. Deze taalverschijnselen zijn niet op hetzelfde niveau te vergelijken en zowel insubordinatie als aposiopesis kan onder het andere taalverschijnsel vallen. We kunnen dus wel spreken van een bepaalde overlap tussen deze twee soorten onvolledige zinnen. Zinnen waarbij de complementzin voor de matrixzin kan staan, kunnen zowel insubordinatie als aposiopesis zijn. We zouden dat als volgt voor ons kunnen zien:

Figuur 1: Overlap van insubordinatie en aposiopesis

Het zijn twee eigen domeinen, een taalverschijnsel en een stijlfiguur, die gedeeltelijk op dezelfde manier voor kunnen komen. Die twee domeinen kunnen dus samenvallen en daarmee kan eenzelfde zin in beide domeinen voorkomen.

5 De sturende kracht van onvolledige zinnen

Je zou in theorie prima een onvolledige uiting kunnen gebruiken om iemand te overtuigen. De vraag is echter of dit in de praktijk ook wordt gebruikt. In het volgende hoofdstuk zal ik aan de hand van de Algemene Politieke Beschouwingen (APB) nagaan of insubordinatie en aposiopesis ook in de praktijk worden gebruikt bij het overtuigingsproces. In dit hoofdstuk ga ik in op de aspecten die kunnen bijdragen aan de sturende kracht van een uiting.

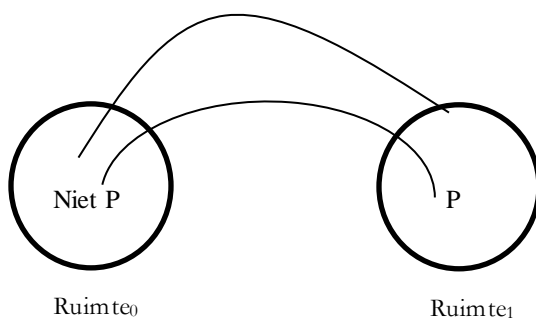
Taal wordt niet alleen gebruikt om slechts objecten te beschrijven. Taalgebruik is nooit alleen maar informatief, sterker nog: we kunnen stellen dat taal altijd argumentatief is (Verhagen 2005, 9-10). Een spreker of schrijver probeert altijd andermans gedachten, attitudes of zelfs gedrag te beïnvloeden. Het is aan de geadresseerde om te bepalen welke invloed de spreker of schrijver wil uitoefenen en of hij daar in mee gaat. We zouden taalelementen kunnen zien als een argument voor een bepaald soort conclusies, ook als die conclusies niet expliciet verwoord worden (Verhagen 2002, 98). Dit sturende karakter van taal is vaak belangrijker dan het informatieve of beschrijvende karakter.

Bij sturen van andermans gedachten komen twee aspecten kijken. In de eerste plaats kan gesteld worden dat er minstens twee perspectieven of gedachtewerelden te onderscheiden zijn. Dit kan met termen uit de cognitieve semantiek worden aangeduid als 'mentale ruimtes'. Daarnaast wordt de geadresseerde een bepaalde richting op gestuurd. De schrijver of spreker wil dat de geadresseerde voor of tegen een bepaalde conclusie is. Hoe dit tot stand kan komen, bespreek ik in de volgende paragrafen.

5.1 Mentale ruimtes

Bij het doen van een uiting roept de spreker minstens twee perspectieven of gedachtewerelden op. De eerste gedachtewereld is het perspectief van de spreker op deze uiting en de tweede kan een nieuwe gedachtewereld zijn die de spreker met zijn uiting oproept. Zo'n gedachtewereld noemen we een 'mentale ruimte'.

Een mentale ruimte is de cognitieve representatie van informatie (Verhagen 2005, 29). Bij elke uiting is er een mentale basisruimte, die het perspectief van de spreek situatie weergeeft. Deze wordt aangeduid als 'Ruimte₀'. Deze basisruimte omvat de huidige situatie van de spreker (de 'Ground') en hun gedeelde kennis ('common ground'). Een andere mentale ruimte kan worden geopend wanneer er een situatie wordt beschreven anders dan in de basisruimte, deze nieuwe ruimte wordt 'Ruimte₁' genoemd. Zo'n andere mentale ruimte kan bijvoorbeeld worden opgeroepen door ontkenning. In deze mentale ruimte is een gedachte P geldig die correspondeert met de ontkennende gedachte P in ruimte₀. In onderstaande figuur zijn de mentale ruimtes bij ontkenning schematisch weergegeven:

P = Jan komt op je feestje

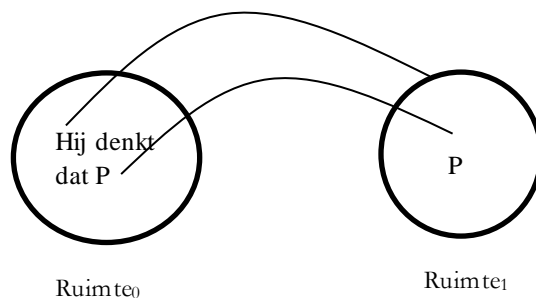
Figuur 2: Twee mentale ruimtes opgeroepen door negatie

Een voorbeeld van negatie is 'Jan komt niet op je feestje' (Verhagen 2002, 100). De situatie zoals de spreker en luisteraar die kennen vult de eerste mentale ruimte. Door de ontkenning in de zin wordt er echter een tweede mentale ruimte opgeroepen zonder ontkenning: 'Jan komt op je feestje'. Deze laatste zin wordt voorgesteld als situatie 'P'. Aangezien de eigenlijke uiting ontkenkend is krijg je in ruimte₀ 'niet P', waarbij ruimte₁ wordt opgeroepen met 'P'.

Verhagen bespreekt het openen van nieuwe mentale ruimtes bij complementatie (2005, 100). Hij geeft hierbij een overzicht uit de ANS (Haeseryn e.a. 1997, 1156-8) met verschillende soorten werkwoorden die een lijdendvoorwerpszin (oftewel een complementzin) aankondigen:

- (a) Werkwoorden die een mededeling, vraag, gebod, belofte en dergelijke tot uitdrukking brengen en dus een communicatief betekenismoment hebben;
- (b) Werkwoorden die een vorm van weten, geloven, vermoeden en dergelijke uitdrukken;
- (c) Werkwoorden die een waardering tot uitdrukking brengen;
- (d) Werkwoorden die een vorm van willen of verlangen uitdrukken;
- (e) Werkwoorden die een wijze van waarneming aanduiden;
- (f) Werkwoorden die het veroorzaken van iets te kennen geven

Volgens Verhagen roept elk van deze werkwoorden, behalve (f), een mentale staat of een proces van bewustzijn op. Hij noemt deze types, behalve (f), ook wel 'mental space builders': makers van een mentale ruimte. Door het gebruik van een van deze werkwoorden wordt er een nieuwe mentale ruimte opgeroepen. Als we als voorbeeld 'Hij denkt dat Jan op je feestje komt' nemen, dan zouden de mentale ruimtes er als volgt uit kunnen zien:

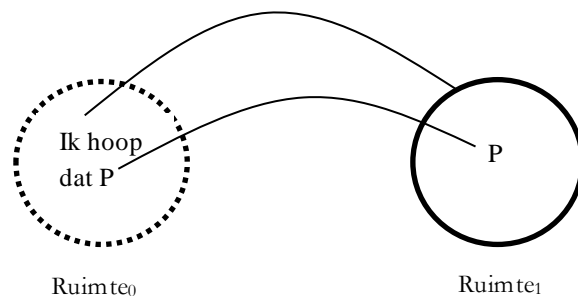

P = Jan komt op je feestje

Figuur 3: Twee mentale ruimtes opgeroepen door complementatie

De basisruimte geeft het perspectief van de spreksituatie weer: 'Hij denkt dat P'. Hier geeft de tweede mentale ruimte net als bij het voorbeeld met ontkenning situatie 'P' weer: 'Jan komt op je feestje'. Het verschil met het voorbeeld van negatie is dat bij negatie de tweede mentale ruimte gelijkwaardig is aan de eerste, terwijl bij de complementconstructie de tweede mentale ruimte ondergeschikt is aan de eerste.

Interessant is om te bekijken hoe mentale ruimtes zijn toe te passen op insubordinatie en aposiopesis. Bij complementinsubordinatie is er geen matrixzin aanwezig en hierdoor ontbreekt dus de basisruimte. Er wordt een tweede mentale ruimte opgeroepen, terwijl de eerste ontbreekt. Het is dus aan de luisteraar om de eerste ruimte te reconstrueren. Een voorbeeld hierbij is de zin 'Dat ze nog lang en gelukkig mogen leven!' Als volledige zin zou deze uiting kunnen worden weergegeven als 'Ik hoop dat ze nog lang en gelukkig mogen leven'. Schematisch kan dit als volgt worden weergegeven:

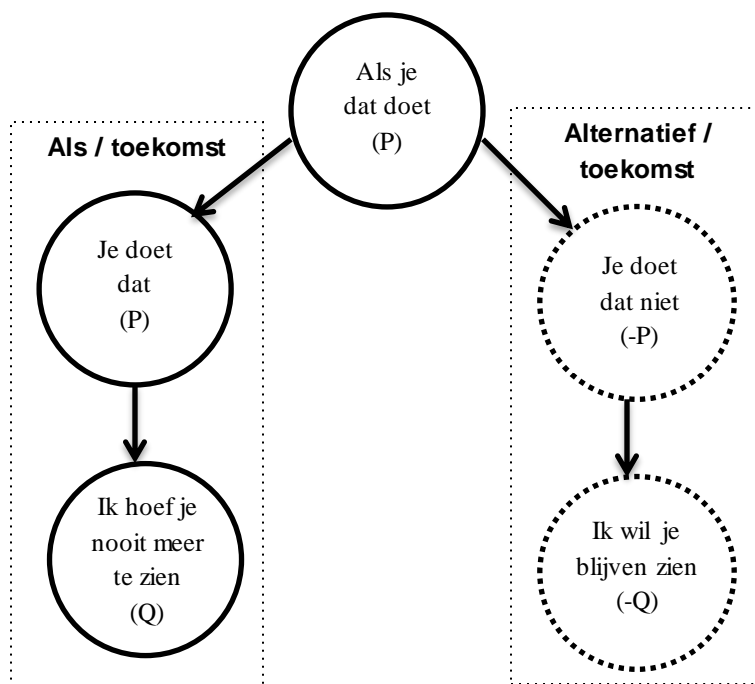

P = ze mogen nog lang en gelukkig leven

Figuur 4: De basisruimte blijft impliciet

In figuur 4 is de basisruimte weergegeven met een stippellijn, waarmee ik wil aangeven dat deze ruimte impliciet is gebleven. Aangezien de eerste mentale ruimte impliciet blijft, zou je je kunnen afvragen waarom deze dan wel wordt opgeroepen. Bij dit voorbeeld komt dat omdat de complementinsubordinatie nog het voegwoord 'dat' bevat (Tejedor 2013) Dit geeft voor de luisteraar aan dat er een onderliggende structuur in de zin zit. 'Dat' is in deze zin immers een onderschikkend voegwoord, wat aangeeft dat er ook een hoofdzin zou moeten zijn. Deze hoofdzin is echter niet expliciet, waardoor de luisteraar deze moet reconstrueren en de basisruimte ontbreekt.

Bij insubordinatie met 'als' ziet de reconstructie in mentale ruimtes er wat uitgebreider uit. Je hebt bij insubordinatie met 'als' alleen het eerste deel van een conditionele zin; het tweede deel blijft impliciet. 'Als' heeft een voorspellende functie en als aan een bepaalde voorwaarde wordt voldaan zal er een nog niet gerealiseerde gebeurtenis plaatsvinden (Dancygier & Sweetser 2005, 28). Er wordt dus een nieuwe mentale ruimte geopend waarin deze nog niet gerealiseerde gebeurtenis, het consequens, staat: 'Als P, dan Q'. De als...dan-zin is eigenlijk een hypothetische uiting die een nieuwe mentale ruimte opent waarin de oorzaak P en het gevolg Q werkelijk zijn. Om dit te illustreren kunnen we de zin 'Als je dat doet...' nemen. Deze zin opent een tweede mentale ruimte waarin ook het gevolg tot uiting komt: 'Als je dat doet, dan hoef ik je nooit meer te zien'. Een conditionele zin roept daarnaast ook een mentale ruimte op met de situatie wat er gebeurt als hetgeen in het antecedens staat niet gebeurt: een alternatief op de situatie die wordt voorgesteld met de 'als'-zin (Dancygier & Sweetser 2005, 31). Dit kan bijvoorbeeld zijn: 'Als je dat niet doet, dan wil ik je wel blijven zien'. De insubordinatieve zin 'Als je dat doet...' kan dus twee verschillende gevolgen oproepen, die elk in een eigen mentale ruimte kunnen worden weergegeven. Dit kan schematisch worden weergegeven zoals in figuur 5:

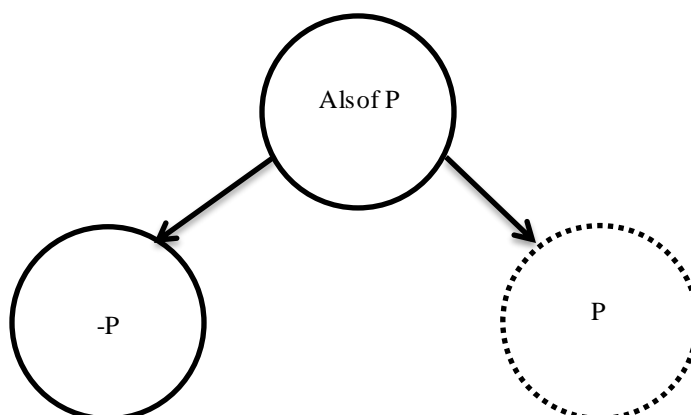

P = Je doet dat

Q = Ik hoef je nooit meer te zien

Figuur 5: Twee mentale ruimtes opgeroepen door 'als'-insubordinatie

Bij in subordinatie met 'alsof' wordt de inhoud van de 'alsof-zin als niet-werkelijk voorgesteld. Doordat er een imaginaire situatie wordt voorgesteld, wordt er een nieuwe mentale ruimte geopend, namelijk één waarin de situatie werkelijkheid is. De zin 'Alsof hij ziek is' opent een mentale ruimte waarin die persoon daadwerkelijk ziek is. Als luisteraar stel je je voor dat die persoon ziek is, terwijl de spreker er juist mee wil zeggen dat hij niet denkt dat de betreffende persoon ziek is. Er zijn naast de basisruimte waarin de uiting wordt gedaan, dus twee andere mentale ruimtes:

P = Hij is ziek

Figuur 6: Mentale ruimtes bij insubordinatie met 'alsof'

Bij aposiopesis hebben we te maken met een onafgemaakte zin. De luisteraar moet dus een volledige zin reconstrueren, waarbij een tweede mentale ruimte wordt opgeroepen waar deze volledige zin in

staat. Afhankelijk van de soort zin kunnen er nog meerdere mentale ruimtes worden opgeroepen, maar bij iedere aposiopesis zal op zijn minst één nieuwe mentale ruimte worden geopend: die met de volledige zin die bij de onvolledige uiting hoort.

5.2 Retorische richting en wenselijkheid

Aangezien gezegd kan worden dat taal altijd argumentatief is (Verhagen 2005), kunnen ook uitingen met aposiopesis of insubordinatie worden beschouwd als argumentatief. Dit soort uitingen proberen de geadresseerde ook een bepaalde richting op te sturen. Of het de spreker zal lukken de geadresseerde inderdaad te overtuigen is afhankelijk van de wenselijkheid van het gevolg.

Een bepaalde situatie kan op zeer verschillende manieren beoordeeld worden. Een bekend voorbeeld hiervan is hoe we een glas typeren dat tot de helft gevuld is met water. Noem je het 'half vol' of 'half leeg'? Op deze manier wordt duidelijk dat eenzelfde situatie anders geïnterpreteerd kan worden. De luisteraar krijgt door de uiting die de spreker kiest een beeld van hoe de spreker de situatie beschouwt. De gedachte die de luisteraar afleidt uit wat er wordt gezegd, noemen we 'inferentie' (Verhagen 2002, 103). De manier waarop een objectieve situatie wordt weergegeven kan zeer verschillende inferenties oproepen. Een glas dat als 'half vol' wordt getypeerd, stuurt de luisteraar de richting op van de inferentie 'vol', terwijl de typering 'half leeg' de luisteraar de richting van 'leeg' op stuurt. De richting waar een uiting de luisteraar heen stuurt, noemen we de 'argumentatieve richting'.

Belangrijk voor de overtuigingskracht van een bepaalde uiting is of de argumentatieve richting wenselijk is of niet. Voor de keuzes die we in het leven nemen zijn, volgens Hoeken (1997, 59), zowel de waarschijnlijkheid als de wenselijkheid van het gevolg van deze keuzes belangrijk. Een gevolg omschrijft Hoeken als een verandering van een toestand. Informatie over welke gevolgen een bepaald alternatief kan hebben en de waarschijnlijkheid van die gevolgen, kan als argument fungeren voor een bepaald standpunt. De voorkeuren voor sommige toestanden boven andere worden waarden genoemd. Onder 'waarde' wordt verstaan dat iemand overtuigd is dat 'een bepaalde eindtoestand persoonlijk of sociaal te verkiezen valt boven de tegengestelde eindtoestand' (Hoeken 1997, 60). Voorbeelden van waarden zijn 'een comfortabel bestaan', 'een mooie en schone wereld' en 'wijsheid'. Zo'n waarde kan als criterium fungeren voor het beoordelen van de wenselijkheid van het gevolg.

Een gevolg wordt positief geëvalueerd als het gevolg een gewenste toestand dichtbij brengt, terwijl het negatief wordt geëvalueerd als het de gewenste toestand blokkeert. Zo zal een prijsverlaging positief gewaardeerd worden, omdat men dan meer geld overhoudt om andere dingen te kopen; het brengt de toestand van 'een comfortabel bestaan' dichterbij. De groei van het wegverkeer zal daarentegen negatief gewaardeerd kunnen worden, omdat het de totstandkoming van een 'mooie en schone wereld' in de weg staat. Het waardesysteem bestaat uit alle waarden die een persoon voor zichzelf heeft vastgesteld en die dus meewegen bij het oordelen over wenselijkheid.

Als een spreker een bepaalde uiting doet, zal de geadresseerde dus altijd rekening houden met de wenselijkheid van de richting waarin de spreker de hem probeert te sturen. Als de wenselijkheid van het gevolg waar een uiting heen stuurt voor de geadresseerde groter is, zal deze sneller geneigd zijn om overtuigd te worden, dan wanneer de wenselijkheid ervan voor hem helemaal niet groot is.

Daarnaast speelt bij de wenselijkheid van een gevolg ook emotie mee. Zowel een wenselijk gevolg als een onwenselijk gevolg gaat gepaard met emotie. Bij een wenselijk gevolg, zoals het winnen van de hoofdprijs in de loterij, is er sprake van een positieve emotie zoals vreugde. Een onwenselijk gevolg gaat gepaarde met een negatieve emotie zoals angst; een werknemer is bijvoorbeeld bereid om salaris in te leveren omdat hij bang is anders zijn baan te verliezen. De intensiteit van een emotie zal toenemen naarmate het argument zijn wenselijkheid ontleent aan een belangrijker waarde (Hoeken 1997, 62). Zo zal het winnen van twee miljoen euro meer emotie losmaken, dan het winnen van tien euro. Gevolgen voor het eigen belang lijken gemakkelijker tot intense emoties te leiden, dan gevolgen voor algemeen belang. De intensiteit van een emotie wordt groter bij belangrijke waarden dan bij minder belangrijke waarden en deze belangrijke waarden zijn vaak persoonlijke waarden.

In de categorisering van Verstraete e.a. (2012) speelt wenselijkheid ook een belangrijke rol. Een van de categorieën is deontische insubordinatie, waarbij het om de wenselijkheid van een bepaalde stand van zaken gaat. Je zou dus kunnen denken dat wanneer de luisteraar de uiting van deontische insubordinatie ook wenselijk vindt, de uiting overtuigender is.

Daarnaast kan de tweede categorie van Verstrate e.a ook aan de wenselijkheid gekoppeld worden. Het gaat hier om evaluatieve insubordinatie, waarbij de spreker een evaluatie doet over de huidige stand van zaken. Hier komt emotie bij aan te pas. Het voorbeeld 'Dat je zo iets durft te vertellen' kan door verschillende emoties tot stand komen. In de eerste plaats kan dit door verbazing komen. Of de spreker het wenselijk vindt dat de aangesprokene zo iets durft te vertellen wordt niet helemaal duidelijk, hoewel verbazing ook gezien kan worden als een soort bewondering. Verbazing kan door negatieve, maar ook door positieve emoties tot uiting komen. Een tweede emotie die zo'n uiting tot stand kan doen komen, kan woede zijn. De spreker is kwaad dat de aangesprokene zo iets durft te zeggen en laat hiermee duidelijk weten dat dit voor hem niet wenselijk is. Door dit uit te spreken probeert hij de aangesprokene te laten inzien dat dit inderdaad niet wenselijk is.

Ook bij de tweede functie die Evans (2007) onderscheidt speelt wenselijkheid een rol. Bij deze functie gaat het om de houding van de spreker ten opzichte van de uiting. De uiting kan hier bijvoorbeeld verbazing, twijfel of een wens uitdrukken. Als de toehoorder bijvoorbeeld een wens uitdrukt, laat hij hiermee zien dat dit voor hem wenselijk is. Twijfel kan daarentegen juist laten zien dat het eerder onwenselijk is voor de spreker.

Boogaart en Verheij (2013, 20) stellen dat de wenselijkheid van het gevolg bij insubordinatie ook een rol speelt. Ze geven twee zinnen waarin 'Als ik daar aan ga beginnen' voorkomt. De ene zin is een voorbeeld van insubordinatie en de andere is een volledige zin.

(a) Daar kan ik echt geen mededelingen over doen, als ik daar aan ga beginnen.

(wieisdemol.nl)

(b) @ ruuddewild: @ Kapperjack Ja als ik daar aan ga beginnen hou ik geen haar meer over

(Twitter.com/ruuddewild)

Volgens Boogaart en Verheij is het bij de zin mét hoofdzin minder vanzelfsprekend dat de spreker 'er niet aan gaat beginnen'. Doordat er een expliciet gevolg staat, lijkt het alsof eerst nog vastgesteld moet worden of dat gevolg wel onwenselijk genoeg is. Doordat er bij insubordinatie geen expliciet geval staat, is er geen discussie mogelijk over de onwenselijkheid van de consequens. Het is dus aan de luisteraar om het gevolg te reconstrueren en te concluderen of het gevolg voor hem wenselijk is of niet. Dit kan volgens Boogaart en Verheij ook algemener een motivatie zijn voor het gebruik van insubordinatie, en misschien een verklaring voor de kracht ervan: "als je een hoofdzin specificceert, kan de luisteraar dáárop reageren." (2013, 20). Zonder hoofdzin heeft de luisteraar alleen de zelfstandig gebruikte bijzin waarvan hij zelf moet bedenken hoe wenselijk of onwenselijk het gevolg daarbij zou zijn.

5.3 Rol van beleefdheid

Een groot deel van insubordinatie wordt gebruikt voor directieve taalhandelingen. Volgens Evans (2007, 387) zijn dit soort zinnen in grotere of kleinere mate allemaal 'gezichtsbedreigende handelingen'. Deze term is afkomstig uit de beleefdheidstheorie van Brown & Levinson (1987). Volgens deze beleefdheidstheorie hebben mensen een tweeledige basisbehoefte: (1) behoefte aan een eigen domein en (2) behoefte aan sympathie en betrokkenheid. Dit zijn de twee gezichten die van belang zijn voor de mens. Onder beleefdheid wordt verstaan dat je rekening houdt met het gezicht dat in het geding is (Huls 2001, 18). Als je beleefd wil zijn, probeer je iemand zo min mogelijk in zijn basisbehoeften te storen. De mate waarin je beleefd bent is afhankelijk van een aantal factoren: de machtsverhouding tussen jou en je gesprekspartner, de inbreuk die je doet met je uiting en de sociale afstand tot je gesprekspartner. In het algemeen geldt dat hoe indirecter je bent, hoe beleefder je bent.

Met het gebruik van onvolledige zinnen ben je in zekere zin ook indirect en onvolledige zinnen zouden dan ook gezien kunnen worden als een middel om beleefd te zijn. Sterker nog: Brown & Levinson geven zelfs als strategie voor beleefdheid om onvolledig te zijn en ellipsen te gebruiken. Je laat op deze manier de gezichtsbedreigende handeling half onafgemaakt en laat hiermee wel de implicatie van wat je wilde zeggen in de lucht hangen. Je zegt niet expliciet wat je wilde zeggen, maar de luisteraar snapt je bedoeling wel.

Bij zowel insubordinatie als aposiopesis worden geen volledige zinnen gebruikt en is je uiting dus eigenlijk indirect. Als we het gebruik van aposiopesis en insubordinatie zien als argumentatief taalgebruik, dan zouden we de rol van beleefdheid kunnen zien om de geadresseerde welwilliger te maken om naar je te luisteren en daarmee de kans te vergroten om hem te kunnen overtuigen.

5.4 Conclusie

Door een insubordinatieconstructie te gebruiken open je een tweede mentale ruimte waarin een bepaalde situatie wordt voorgesteld. Insubordinatie met 'als' en 'alsof' roepen zelfs twee mentale ruimtes op: één met een imaginaire situatie en één met een alternatief voor die situatie. Bij het gebruik aposiopesis wordt ook altijd een tweede mentale ruimte geopend. Het is zowel bij insubordinatie als bij aposiopesis aan de luisteraar om te concluderen of wat in de opgeroepen ruimte wordt voorgesteld wenselijk of onwenselijk zal zijn. De mate waarin de toehoorder de uiting van de spreker wenselijk

vindt, draagt bij aan de overtuigingskracht van deze uiting. Als de luisteraar deze uiting ook wenselijk vindt, zal hij sneller overtuigd zijn, dan wanneer hij het niet zo wenselijk vindt.

Door als spreker een onvolledige zin te gebruiken, zal de geadresseerde zelf een deel moeten reconstrueren waardoor zijn betrokkenheid wordt vergroot. Tegelijkertijd ben je met een onvolledige zin beleefd en zal de geadresseerde zich minder aangevallen voelen door je uiting, dan wanneer je deze als een volledige zin had gebracht. Doordat de geadresseerde zich minder aangevallen voelt door je uiting, heb je de kans dat deze meer open staat voor de inhoud van je uiting, dan wanneer hij zich wel aangevallen voelt. Als hij zich namelijk aangevallen voelt kan hij bij voorbaat al denken dat wat je zegt niet klopt.

In theorie zou je dus prima een onvolledige uiting kunnen gebruiken om iemand te overtuigen. De vraag is echter of dit in de praktijk ook wordt gebruikt. In het volgende hoofdstuk zal ik aan de hand van de Algemene Politieke Beschouwingen (APB) nagaan of insubordinatie en aposiopesis ook in de praktijk worden gebruikt bij het overtuigingsproces.

6 Insubordinatie en aposiopesis in de Algemene Politieke Beschouwingen

In dit hoofdstuk onderzoek ik of insubordinatie en aposiopesis worden ingezet tijdens het politieke debat en op welke manier deze dan overtuigend zouden moeten zijn.

Elk jaar gaan na Prinsjesdag de fractievoorzitters in de Tweede Kamer met elkaar en met de minister-president in debat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen (APB). Ze gaan hier in discussie over de plannen van het kabinet voor het aankomende parlementaire jaar. Voor mijn onderzoek heb ik de APB van 2011 tot en met 2014 bekeken. In 2012 was de situatie echter iets anders dan normaal; hier volgden de APB op de regeringsverklaring in plaats van op de plannen die op Prinsjesdag bekend werden gemaakt. Op Prinsjesdag 2012 was er namelijk een demissionair kabinet en het nieuw gekozen kabinet kwam pas de dag na Prinsjesdag voor het eerst bijeen. Dit heeft verder geen gevolgen voor mijn onderzoek.

6.1 Methodologie

Bij het corpusonderzoek heb ik gekeken hoe vaak insubordinatie met 'dat', 'als' en 'alsof' voorkwam. Daarnaast heb ik ook de gevallen van aposiopesis bekeken. De gevallen van insubordinatie heb ik opgespoord door bij de zoekfunctie het betreffende voegwoord in te vullen en vervolgens alle insubordinatieve zinnen apart te nemen. Om gevallen van aposiopesis te vinden heb ik in de zoekfunctie de kenmerkende drie puntjes in gevuld, die aangeven dat een spreker zijn zin staakt. Bij deze zinnen heb ik er op gelet dat de spreker niet zijn zin staakte om hij door iemand onderbroken werd. Dan zou er immers geen sprake zijn van aposiopesis.

Vervolgens heb ik bij alle gevallen van insubordinatie bekeken onder welk van de drie typen ze vallen die ik in paragraaf 3.4 heb onderscheiden. De gevallen van aposiopesis heb ik ingedeeld in de categorieën van Lausberg (1998). Er waren een aantal gevallen die zowel insubordinatie als aposiopesis zijn en die heb ik in de typen van insubordinatie én in de categorieën van Lausberg ingedeeld.

In de volgende paragraaf zal ik de resultaten die hieruit zijn voortgekomen schematisch weergeven en kort samenvatten. In de paragrafen die daarop volgen zal ik de resultaten per soort insubordinatie en daarna de resultaten van aposiopesis uitgebreider behandelen.

6.2 Resultaten

In deze paragraaf geef ik kort de resultaten uit het corpusonderzoek weer. De voorkomens zijn te vinden in Bijlage I. In onderstaande tabellen zijn de voorkomens van deze tokens uit de APB van de afgelopen vier jaar te vinden en verder in het hoofdstuk zal ik bij elke soort voorbeelden geven.

	Directief	Evaluatief	Discursief	(Ellips)	Totaal
DAT	-	4	-	4	8
ALS	8	7	11	-	27
ALSOF	-	8	1	-	9

Tabel 4: resultaten insubordinatie

	Emotief	Onaangenaam voor publiek	Beledigend	Transitio	Emfatisch	Totaal
Aposiopesis	2	-	3	5	5	15

Tabel 5: Resultaten aposiopesis

Opvallend is dat insubordinatie met 'dat' slechts 8 keer voorkomt in vier jaar, waarvan er zelfs 4 eigenlijk als ellips beschouwd moeten worden en er dus slechts 4 voorkomens zijn van insubordinatie met 'dat'. Deze 4 vallen ook nog eens allemaal onder evaluatieve insubordinatie. Ook is opvallend dat in 2012 en 2014 geen enkele keer een insubordinatie met 'dat' is geweest.

Insubordinatie met 'als' kwam daarentegen een stuk vaker voor: maar liefst 27 keer. Hier zijn de voorkomens aardig gelijk verdeeld over de verschillende categorieën. Ook zijn de voorkomens over het aantal jaren redelijk gelijk verdeeld.

Bij insubordinatie met 'alsof' is een duidelijke voorkeur te zijn voor het evaluatieve gebruik ervan: maar liefs 8 tegenover 1 bij discursief. Opvallend is hier dat insubordinatie met 'alsof' in 2012 en 2014 geen enkele keer voorkwam.

Aposiopesis kwam in vier jaar APB 15 keer voor. Hiervan waren 4 gevallen ook insubordinatie, waarvan 3 met 'als' en 1 met 'dat'.

6.3 Complementinsubordinatie

Bij complementinsubordinatie wordt het complement zelfstandig gebruikt. In de APB van de afgelopen vier jaar kwamen hier 8 gevallen van voor. Van deze gevallen waren er 4 evaluatief en 4 zouden eigenlijk onder ellips moet worden geschaard, waarmee we dan eigenlijk op een totaal van 4 complementinsubordinaties komen. Ik zal hier een aantal van deze voorbeelden bespreken.

(11) Wilders: 'Dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen...'

In (11) is er sprake van evaluatieve insubordinatie. Wilders verbaast zich erover dat Slob zichzelf nog serieus durft te nemen. De zin kan gereconstrueerd worden als '*Het verbaast me dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen*'. De zin zou echter ook geïnterpreteerd kunnen worden als het stelliger geformuleerde '*Het is onvoorstelbaar dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen*'. De drie puntjes achter de complementconstructie suggereren echter dat de uiting afgebroken is en ook als volgt zou kunnen worden weergegeven: 'Dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen, *verbaast me*' of 'Dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen, *is onvoorstelbaar*'. Het kan dus ook worden geïnterpreteerd als aposiopesis, omdat bij complementinsubordinatie met een werkwoord van waardering, de matrixzin ook na de complementzin kan staan.

Door het weglaten van de matrixzin, wordt het perspectief van Wilders niet expliciet weergegeven. Als luisteraar weten we dus niet zeker of hij slechts zijn visie hierop wil geven met 'Het verbaast me dat (...)' of dat hij stellig wil overkomen met 'Het is onvoorstelbaar dat (...)'. Door de matrixzin niet expliciet weer te geven is het aan de luisteraar om in te vullen hoe Wilders het zou hebben bedoeld. Dit is een zekere vorm van beleefdheid. Als Wilders had gezegd dat het onvoorstelbaar was, zou hij misschien mensen (ook eventuele kiezers) voor het hoofd hebben

gestoten, terwijl hij nu de implicatie open laat dat dit slechts zijn mening is. De verbazing, of zelfs verontwaardiging, van Wilders klinkt echter wel nog door in zijn uiting. Hiermee kan hij mensen zich de vraag laten stellen of het wenselijk is dat Slob zichzelf nog serieus durft te nemen. Doordat zijn verbazing doorklinkt in zijn uiting, probeert hij mensen de kant op te sturen dat het niet wenselijk is dat Slob zichzelf serieus neemt. Met deze uiting probeert Wilders het publiek dus te overtuigen dat Slob niet meer serieus zou moeten worden genomen.

Aangezien ik maar 4 van deze voorbeelden ben tegengekomen, wil ik de andere drie ook nog even kort bespreken:

- (12) Roemer: 'De discussie gaat nu niet om de grootte van het vangnet, want daar hebben wij het vandaag de hele dag nog wel over. Dat het kabinet dit bijna volledig wil afbreken, alla!'
- (13) Pechtold: 'Dat ik dit moet vertellen aan een sociaaldemocratische minister van Onderwijs, dat ik dit moet vertellen aan een sociaaldemocratische minister van Financiën en aan een kabinet dat voor de helft steunt op sociaaldemocraten: de belangrijkste ongelijkheid zit hem niet in inkomen, maar in kansen bij de start van je leven, de kansen door onderwijs.'
- (14) Wilders: 'Dat u dit doet: geld aan het buitenland geven, ouderen hier laten verpieteren en verzorgingshuizen sluiten!'

In voorbeeld (12) voegt Roemer nog het 'alla' aan zijn zin toe om zijn gevoelswaarde duidelijker te maken. Hierdoor is deze zin strikt genomen geen insubordinatie: het is niet een volledig zelfstandig gebruikte bijzin, omdat er nog een waardeoordeel achteraan komt. Roemer gebruikt deze uiting om te laten zien dat het hem niks uit maakt of het kabinet het vangnet wil afbreken. Het gaat hem om wat anders.

In voorbeeld (13) drukt Pechtold zijn verbazing of zelfs verontwaardiging uit dat hij aan de ministers moet vertellen dat de belangrijkste ongelijkheid hem niet zit in het inkomen, maar in de kansen bij de start van je leven en door het onderwijs. Door het op deze manier te presenteren, doet hij alsof dit algemeen bekend is en alsof de ministers dit nog niet weten.

In voorbeeld (14) is Wilder weer aan het woord en drukt hij weer zijn verontwaardiging uit met een complementinsubordinatie.

Bij de resultaten heb ik voorkomens van ellipsen ook meegerekend. In eerste instantie had ik deze voorbeelden namelijk ingedeeld bij discursieve insubordinatie, maar bij nader inzien bleek dit toch niet zo te zijn. Een voorbeeld hiervan is het volgende:

- (15) Rutte: 'Ik zie dus niet in wat het voor voordeel zou hebben voor Defensie als je het budget terugzet bij Defensie.'
- Van Haersma Buma: 'Dat die 250 miljoen vervolgens anders besteed kunnen worden, want dat kan dan natuurlijk.'

Bovenstaand voorbeeld had ik eerste geïnterpreteerd als discursieve insubordinatie. Buma reageert namelijk met 'dat' op hetgeen Rutte daarvoor had gezegd. Rutte ziet niet in wat het voordeel zou zijn voor Defensie als het budget wordt terug gezet bij Defensie en Buma probeert hem te overtuigen door hem het gevolg te laten zien van als dit wel gebeurt. De uiting van Buma kan gereconstrueerd worden tot de volledige zin: '*Het voordeel is dat die 250 miljoen vervolgens anders besteed kunnen worden (...)*'. In de oorspronkelijke zin haakt hij aan op het feit dat Rutte 'voordeel' al in zijn zin had genoemd en het dus niet per se nodig is voor Buma om nogmaals 'het voordeel is' uit te spreken. In dit voorbeeld verwijst de spreker naar de uiting van zijn gesprekspartner, in plaats van naar zijn eigen uiting.

De uiting van Buma is hier argumentatief bedoeld. Buma roept met deze uiting twee mentale ruimtes op. Ten eerste de impliciet gebleven basisruimte, waarin ook de matrixzin staat en ten tweede de ruimte waarin zich de situatie voordoet de 'die 250 miljoen anders besteed kan worden'. Deze tweede ruimte laat de wenselijkheid van Buma zien: het is wenselijk als 250 miljoen anders besteed wordt als dat kan.

6.4 'Als'-insubordinatie

Bij insubordinatie met 'als' wordt een oorzaak voorgesteld, waarbij de luisteraar zelf een gevolg moet reconstrueren. Tijdens de APB wordt van dit grammaticale verschijnsel ook gebruikt gemaakt. Het kwam 27 keer voor in de afgelopen vier jaar.

De directieve vorm van insubordinatie met 'als' kwam 8 keer voor. Voorbeeld (13) is hiervan een illustratie:

(16) Rutte: 'Ik ben nog steeds bij hoofdstuk 1. Dit gaat allemaal nog over de motie-Zijlstra/Samsom. Als we in dit tempo verdergaan...'

Ter illustratie heb ik hier wel wat van de context toegevoegd, maar in het algemeen kan iemand die de uiting 'als we in dit tempo verdergaan...' zich wel voorstellen dat de spreker vindt dat het allemaal veel te traag gaat. Het is duidelijk dat de spreker hiermee wil zeggen dat ze wat sneller door moeten gaan. Hij probeert als het ware zijn toehoorders aan te sporen om niet in het huidige tempo door te gaan, maar er wat vaart achter te zetten.

De volledige zin zou geadresseerde dan ook kunnen formuleren als 'Als we in dit tempo verdergaan, dan zitten we hier nog een eeuwigheid'. Deze conditionele zin opent een nieuwe mentale ruimte waarin de deelnemers van de discussie nog een eeuwigheid bezig zijn. Het gevolg dat in deze nieuwe mentale ruimte wordt voorgesteld, zal hoogstwaarschijnlijk negatief gewaardeerd worden, waardoor de deelnemers van de discussie de richting op gestuurd worden dat het tempo omhoog moet. Doordat de geadresseerde zelf moet concluderen wat het gevolg is, zal het krachtiger op hem overkomen. Hij trekt zelf te conclusie dat het gevolg onwenselijk is, waardoor hij waarschijnlijk nog gewilliger is mee te werken dan wanneer de spreker hem zou zeggen dat het gevolg onwenselijk is.

Evaluatieve 'als'-insubordinatie kwam ook 7 keer voor in vier jaar APB. Een voorbeeld:

- (17) Pechtold: Softdrugs legaliseren betekent dat er belasting over geheven gaat worden. Dat is geld dat echt niet alleen bij de grachtengordel vandaan komt. Als ik zie wat ze in de rest van het land allemaal oproken!

In dit voorbeeld doet Pechtold een exclamatieve uiting die met 'als' begint. Hij gebruikt deze zin als argument om te ondersteunen dat het geld voor belasting bij het legaliseren van softdrugs niet alleen bij de grachtengordel vandaan komt, omdat er in de rest van het land ook heel wat opgerookt wordt. Hij geeft met deze uiting zijn visie op deze zaak. De volledige zin zou iets kunnen zijn als 'Als ik zie wat ze in de rest van het land allemaal oproken, *dan is het verkeerd om te denken dat het geld alleen bij de grachtengordel vandaan komt.*' Het evaluatieve gedeelte van de zin, zit vooral in het onuitgesproken gedeelte. Daarin komt namelijk naar voren dat het verkeerd, of niet wenselijk, is om te denken dat het geld alleen bij de grachtengordel vandaan zou komen. Door het consequens van deze zin niet uit te spreken, laat Pechtold toch een bepaalde implicatie in de lucht hangen die aanstuurt op dat ze ook in de rest van het land van alles oproken.

Een andere vorm van zelfstandig gebruikte evaluatieve 'als'-zinnen in de APB lijken een eigen categorie te vormen. Hier wordt het antecedens weergegeven en daarbij in één woord een waardering gegeven. Opmerkelijk is dat al deze voorkomens van Rutte afkomstig zijn en allemaal in 2013 hebben plaatsgevonden:

- (11) Als het ons samen lukt om tot zo'n pakket te komen, fantastisch!
(12) Maar als het lukt, geweldig!
(13) Dus als wij het zonder kunnen, fantastisch.
(14) Als we er met elkaar in slagen een pakket te maken waarin geen lastenverzwaring zit:
fantastisch.

Strikt gezien is dit geen insubordinatie om dat de bijzin niet geheel zelfstandig voorkomt. Er is geen hoofdzin geformuleerd, maar wel een waardering die in de hoofdzin zou kunnen staan. Zo kan (16) gereconstrueerd worden als 'Als het ons samen lukt om tot zo'n pakket te komen, dan is dat fantastisch!' Als de waardering 'fantastisch' niet zou zijn gegeven, zou de zin als volgt zijn: 'Als het ons samen lukt om tot zo'n pakket te komen...' Dit kan opgevat worden als een wens of verlangen en geeft de indruk dat het wenselijk zou zijn als dit werkelijkheid zou worden. Doordat Rutte echter de waardering 'fantastisch!' eraan heeft toegevoegd, kunnen er geen misverstanden over bestaan dat hij het gevolg inderdaad als wenselijk ziet. De luisteraar wordt hiermee de richting opgestuurd dat het inderdaad wenselijk is om samen tot zo'n pakket te komen en zal hierdoor misschien sneller overtuigd worden om mee te werken.

De insubordinatieconstructie met 'als' kan ook op een discursieve manier gebruikt worden, bijvoorbeeld om een vraag te beantwoorden:

(15) Van Haersma Buma : 'U bedoelt brede wegen?'

Minister Rutte: 'Als u dat wilt.'

In dit voorbeeld wordt insubordinatie gebruikt om de vraag 'U bedoelt brede wegen?' te beantwoorden. De uiting van Rutte, 'Als u dat wilt', kan zonder de context eigenlijk niet begrepen worden. 'Als u dat wilt' zou zo veel gevolgen kunnen hebben en is niet zonder enige achtergrondkennis te interpreteren. Door de vraag van Buma, kan het antwoord van Rutte als volgt geïnterpreteerd worden: 'Als u dat wilt, dan bedoel ik brede wegen'. Dit voorbeeld valt dus in de categorie discursieve insubordinatie van Verstraete e.a. (2012).

Met deze uiting roept Rutte een nieuwe mentale ruimte op waarin 'hij brede wegen bedoelt als Buma dat wil'. In deze mentale ruimte is de wenselijkheid voor Buma positief, aangezien dit de situatie is waarin een iets tot stand is gekomen dat Buma wil. De retorische kracht van uiting van Rutte is hierdoor groter, dan wanneer hij slechts 'ja' had geantwoord. Hij laat hiermee iets aan de verbeelding over van Buma en geeft hem ook een positief gevoel door in te spelen op de wenselijkheid.

De voorbeelden met insubordinatie met 'als' waren soms lastig in een categorie onder te brengen. Een voorbeeld hiervan is het volgende:

(16) Pechtold: Als collega Wilders mij uitdaagt: ja, ik wil het aan de kiezer voorleggen. Als hij dat zo belangrijk vindt: over 87 dagen, volgens de Nederlandse Kieswet, kunnen wij dat hebben...

Ik heb dit voorbeeld wel beschouwd als insubordinatie, terwijl het eigenlijk niet alleen een zelfstandig gebruikte bijzin. Er staat namelijk een dubbele punt na de uiting met als, waarin het gevolg naar voren wordt gebracht. De volledige zin zou dan zoiets kunnen zijn als 'Als collega Wilders mij uitdaagt, dan zou ik zeggen "ja, ik wil het aan de kiezer voorleggen"'. En bij de tweede zin 'Als hij de zo belangrijk vindt, dan kan ik zeggen dat wij dat over 87 dagen, volgens de Nederlandse Kieswet, kunnen hebben'. Bij het uitspreken van zo'n zin uit voorbeeld (16) volgt er echter wel een korte stilte na 'Als collega Wilder mij uitdaagt'. Om die reden heb ik het toch als insubordinatie beschouwd en heb ik het ingedeeld in het discursieve type, omdat je de directe context nodig hebt om de zin verder te kunnen begrijpen. In mijn corpus kwamen nog een aantal voorbeelden met een 'Als'-zin gevolgd door een dubbele punt voor. Deze zinnen heb ik op dezelfde manier als bovenstaande behandeld.

6.5 Insubordinatie met 'alsof'

In de APB van de afgelopen vier jaar zijn 9 gevallen van insubordinatie met 'alsof' gevonden. Hiervan was het merendeel, 8, evaluatief. Een voorbeeld hiervan:

(17) Roemer: Dat is al gebeurd. Het rapport zal ik met liefde en plezier naar de CDA-fractie mailen.

Van Haersma Buma: Graag, met de premies van het komend jaar en dus niet die van het vorig jaar.

Roemer: Alsof dat een groot verschil maakt.

Ik heb hier wat context bijgevoegd, zodat we snappen waar de reactie van Roemer op slaat. Hij bedoelt met deze uiting duidelijk te zeggen dat het geen groot verschil zou maken als de premies van komend jaar en niet die van vorig jaar in het rapport zouden staan. Met deze reactie roept Roemer twee mentale ruimtes op: één waarin het geen groot verschil zou maken en waar hij met zijn uiting zelf op aanstuurt, en één waarbij het wel een groot verschil zou maken maar waar hij met zijn reacties juist afstand van neemt.

Een ander voorbeeld van evaluatieve insubordinatie met 'alsof is voorbeeld (17)

(18) Van Haersma Buma: Als je ergens van schrikt, dan is dat van de koopkrachtplaatjes van chronisch zieken en gehandicapten. Dat gaat tot -10%. Alsof die groep vergeten is!

In deze zin drukt Buma met een exclamatieve insubordinatie zijn verbazing of zelfs verontwaardiging uit over het feit dat het lijkt alsof die groep vergeten is. Hij maakt hier duidelijk dat hij het niet vindt kunnen dat de koopkrachtplaatjes van chronisch zieken en gehandicapten zo omlaag is gegaan. Hij probeert de toehoorders te overtuigen door een mentale ruimte op te roepen waarin in die groep mensen vergeten is. Doordat het onwenselijk is dat een bepaalde bevolkingsgroep vergeten is, zou dit een argument moeten zijn om te zorgen dat ook naar deze groep gekeken gaat worden.

Uit het corpusonderzoek kwam ook een voorbeeld van discursieve 'alsof-insubordinatie naar voren. Dit voorbeeld is het volgende:

(19) Roemer: De minister van Financiën waarschuwde gisteren voor een storm die over Nederland raast. Alsof de huidige financiële crisis een natuurverschijnsel is.

Roemer haakt hier aan op wat de minister de dag ervoor zei. De minister vergeleek toen letterlijk de financiële crisis met een natuurverschijnsel. Roemer komt hier nu op terug. Zijn uiting sluit aan op de context en geeft niet zijn eigen kijk op een bepaalde stand van zaken weer.

6.6 Aposiopesis

Bij aposiopesis wordt een zin niet afgemaakt, waardoor de implicatie van deze zin in de lucht blijft hangen. In de APB komen een aantal van dit soort onafgemaakte zinnen voor. Soms zijn de zinnen echter ook onafgemaakt, omdat de spreker onderbroken wordt door bijvoorbeeld de voorzitter. Deze gevallen tel ik niet mee als aposiopesis, omdat daar de onderbreking van de zin niet vanuit de spreker komt. Een voorbeeld van wat ik wel als aposiopesis beschouw is:

(20) Zijlstra: 'Volgens mij hebben een paar fractievoorzitters aangegeven dat zij dit niet willen, dus...'

In deze zin laat Zijlstra in de lucht hangen wat hij precies bedoelt. We kunnen dit dus als emphatische aposiopesis uit de categorisering van Lausberg (1998) opvatten. Zijlstra zegt dat een paar fractievoorzitters hadden aangegeven dat zij iets niet wilden en met 'dus' geeft hij aan dat daar een bepaalde conclusie uit getrokken moet worden. Wat die conclusie dan precies is laat hij aan de luisteraar over. De luisteraar kan uit het feit dat een paar fractievoorzitters iets niet willen, concluderen dat het voor hen wenselijk is dat dit dus ook niet zal gebeuren. Zijlstra stuurt met zijn uiting dus in de richting dat het niet wenselijk is voor die fractievoorzitters als 'dit' zal gebeuren en dat 'dit' dus ook maar beter niet kan gebeuren.

Een ander voorbeeld van aposiopesis in de APB is het volgende:

(21) Voorzitter: Waar de premier zo-even verwees naar Martin van Rijn bedoelde hij ongetwijfeld...

Om deze uiting te kunnen begrijpen is er wel wat context nodig. De voorzitter hamerde er tijdens de APB in 2013 steeds op dat ministers en staatssecretarissen bij hun functie werd aangesproken in plaats van bij hun eigen naam. Zij verbeterde dan ook telkens de sprekers als zij toch een minister of staatssecretaris bij de eigen naam aanspraken. In (21) verbetert de voorzitter de premier, maar ze laat haar zin hier onafgemaakt. De volledige zin zou zijn 'Waar de premier zo-even verwees naar Martin van Rijn bedoelde hij ongetwijfeld de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.' De voorzitter besluit echter om niet de volledige zin te zeggen, want door wat vooraf is gegaan, zou iedereen waarschijnlijk toch wel begrijpen wat zij bedoelde. Hier kan dus ook weer gesproken worden van emphatische aposiopesis. Daarnaast zou het kunnen zijn dat doordat Rutte nu zelf moet invullen wat de voorzitter dacht dat hij zou bedoelen, hij er sterker op gewezen wordt hoe hij in het vervolg een minister of staatssecretaris moet aanduiden.

Het volgende voorbeeld vind ik een twijfelgeval:

(22) Voorzitter: 'Mijnheer Samsom, kunt u...'
Samsom: 'Ik geef een antwoord!'

Voor dit onderzoek heb ik alleen de transcripties van de APB gebruikt en om te beoordelen of bovenstaand geval echt een aposiopesis is, zou je eigenlijk de gesproken situatie moeten hebben. Het zou kunnen dat na een aantal vermaning van de voorzitter om antwoord te geven op vragen die gesteld worden, ze dit nu weer doet, maar de zin dan niet afmaakt omdat de geadresseerde waarschijnlijk wel zal weten wat ze wil zeggen. Het kan echter ook zijn dat de voorzitter bij het stellen van de vraag 'Mijnheer Samsom, kunt u antwoord geven op de vraag', onderbroken wordt omdat Samsom al weet wat de voorzitter wil gaan zeggen. In het eerste geval zou ik het wel als aposiopesis beschouwen, maar in het tweede geval niet. In het eerste geval laat de voorzitter namelijk doelbewust een stilte vallen, terwijl in het tweede geval ze onderbroken wordt en dus niet expres een bepaalde insinuatie doet.

Naast bovenstaande gevallen van aposiopesis, vallen enkele gevallen die ik ook bij insubordinatie heb ik gedeeld ook onder aposiopesis. Hiervan waren er 3 die ook onder 'als'-insubordinatie vallen en 1 die onder 'dat'-insubordinatie valt. Een van die gevallen is bijvoorbeeld (11) 'Dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen...' De puntjes aan het einde van de uiting suggereren al dat de zin onafgemaakt is en dus een aposiopesis is. In dit geval zou ik het als een berekenende aposiopesis beoordelen, één waarbij hij de zin niet afmaakt omdat hij anders wel een de toehoorder zou kunnen beledigen. Daarnaast kunnen andere voorbeelden van 'als'-insubordinatie ook worden gezien als aposiopesis. Een zelfstandig gebruikte 'als'-zin roept automatisch ook een gevolg op, maar dat is impliciet gebleven en zal dus daar de luisteraar gereconstrueerd moeten worden. Deze heb ik echter niet meegenomen bij de telling, aangezien ze ook als zelfstandige constructie voor kunnen komen. Ik heb ze alleen meegeteld als aposiopesis als er drie puntjes achter de zin stonden.

6.7 Conclusie en discussie

Bij het gebruik van aposiopesis of insubordinatie tijdens de APB wordt een beroep gedaan op het vermogen van de luisteraar om een onvolledige zin toch te kunnen begrijpen. De luisteraar zal iets moeten reconstrueren dat impliciet is gebleven. Doordat hij zelf iets moet reconstrueren, wordt hij dichter bij de uiting betrokken dan wanneer dit al voor hem zou zijn gedaan. Daarnaast zal de luisteraar moeten concluderen of het impliciet gebleven deel van de zin wenselijk of onwenselijk is en hoe hij zich daar zelf door laat beïnvloeden.

Naast dat het zelf reconstrueren van een gevolg of het bepalen van de wenselijkheid van een gevolg de overtuigingskracht van een uiting kan vergroten, kan ook de mate van beleefdheid waarin in een uiting wordt gedaan ervoor zorgen dat de geadresseerde welwilliger zal zijn om in te stemmen met de visie van de spreker.

In de APB worden aposiopesis en insubordinatie ook op bovenstaande manieren gebruikt. Ook tijdens het politieke debat dragen deze twee taalverschijnselen dus bij aan de overtuigingskracht. Het is echter wel zo dat aposiopesis en insubordinatie ten opzichte van andere argumentatie heel erg in de minderheid zijn. Her en der kom je ze wel tegen in de APB en dat is eigenlijk altijd in een metadebat. In de van tevoren voorbereide toespraken van de politici komen ze niet voor. Het lijkt dus alsof een onafgemaakte zin niet doelbewust wordt ingezet om de luisteraar ergens van de overtuigen.

7 Conclusie

In deze scriptie heb ik twee soorten onvolledige zinnen onderzocht: aposiopesis en insubordinatie. Ik wilde onderzoeken hoe deze twee taalverschijnselen zich tot elkaar verhouden en hoe ze een luisteraar een bepaalde richting op kunnen sturen.

7.1 Samenvatting en conclusie

Aposiopesis is een taalverschijnsel waarbij de spreker de zin plotseling afbreekt. Dit kan hij om meerdere redenen doen. Zo kan de spreker overmand zijn door emoties en hierdoor niet verder spreken. Het zou ook kunnen dat wat de spreker wilde zeggen onaangenaam zou kunnen zijn voor zijn publiek en dat hij daarom besluit zijn zin niet af te maken. Daarnaast kan een spreker zijn zin ook onvolledig laten omdat hij inschat dat het publiek toch wel zal begrijpen wat hij bedoelt.

De spreker laat met het gebruik van aposiopesis een bepaalde implicatie in de lucht hangen. Doordat de luisteraar zelf moet concluderen wat deze implicatie is, zal de impact op de luisteraar groter zijn dan wanneer de implicatie was uitgesproken.

In deze scriptie heb ik me gericht op drie soorten insubordinatie: complementinsubordinatie, conditionele insubordinatie en insubordinatie met 'alsof'. De eerste soort valt onder te verdelen in drie categorieën (Verstraete e.a. 2012) : deontische, evaluatieve en discursieve insubordinatie. Bij de eerste categorie gaat het vooral om de wenselijkheid van een bepaalde stand van zaken, bij de tweede categorie doet de spreker een evaluatie over een stand van zaken en bij de derde categorie wordt er uitgeweid over een aspect uit de context. Bij deze soort kunnen ook de drie functies die Evans (2007) onderscheidt worden toegepast: het type van directieve taalhandelingen, het type waarin de spreker zijn houding ten opzichte de uiting geeft en het type dat inspeelt op de context. De categorieën van Verstraete e.a. komen grotendeels overeen met de drie functies van Evans. De functies van Evans en de categorieën van Verstraete e.a. heb ik geprobeerd gezamenlijk in een categorisering onder te brengen. Hierbij valt de eerste functie van Evans samen met een gedeelte van de eerste categorie van Verstraete e.a. wat ik het directieve type heb genoemd. De tweede functie van Evans valt samen met de rest van de eerste categorie en de gehele tweede categorie van Verstraete e.a., wat ik het evaluatieve type heb genoemd. Tot slot vallen de derde functie en de derde categorie van Verstraete e.a. samen, wat ik het discursieve type heb genoemd.

Conditionele insubordinatie kan ook in worden ingedeeld in deze drie typen. Insubordinatie met 'alsof' kan daarentegen maar in twee typen worden ingedeeld. Het discursieve type is namelijk niet van toepassing op zelfstandig gebruikte 'alsof'-zinnen.

Bij het vergelijken van aposiopesis en insubordinatie bleek dat aposiopesis zowel onder insubordinatie kan vallen (bij complementinsubordinatie) en dat insubordinatie (de conditionele variant) juist onder aposiopesis kan vallen. We kunnen echter niet stellen dat het één een subtype van het ander is. Deze taalverschijnselen zijn namelijk niet op hetzelfde niveau te vergelijken en zowel insubordinatie als aposiopesis kan onder het andere taalverschijnsel vallen. We kunnen dus wel spreken van een bepaalde overlap tussen deze twee soorten onvolledige zinnen. Zinnen waarbij de complementzin voor de matrixzin kan staan, kunnen zowel insubordinatie als aposiopesis zijn. Zelfstandig gebruikte bijzinnen waarbij dit niet kan, kunnen niet als aposiopesis beschouwd worden.

Vervolgens heb ik de retorische kracht van deze twee taalverschijnselen onderzocht. Ze

komen hierin in grote mate met elkaar overeen. Doordat een deel van de zin impliciet blijft, moet de luisteraar moeite doen om dat deel te reconstrueren. Hierdoor wordt de luisteraar sterker bij de uiting betrokken. Daarnaast trekt de luisteraar zelf de conclusie, die de spreker juist verzwegen heeft gelaten, en zal hij zelf moeten concluderen of deze conclusie wenselijk is of niet. De mate van wenselijkheid is namelijk van belang hoe sterk de luisteraar te overtuigen is. Tot slot speelt ook beleefdheid een rol bij aposiopesis en insubordinatie. Men probeert elkaars gezicht zo min mogelijk te bedreigen en door impliciet te blijven, blijft deze gezichtsbedreiging vrij klein. Als de geadresseerde namelijk aangevallen zou voelen, bestaat de kans dat hij zich sowieso niet meer laat overtuigen.

Dat aposiopesis en insubordinatie ook in politieke debatten worden gebruikt, heb ik aangetoond met mijn analyse in hoofdstuk 6. Hieruit bleek dat tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen ook insubordinatie en aposiopesis worden gebruikt bij het overtuigingsproces. Ze kwamen niet heel vaak voor: slechts een paar keer per debat en bij sommige soorten in bepaalde jaren zelfs geen enkele keer. Het blijkt dat insubordinatie en aposiopesis niet bij de van tevoren voorbereide speeches worden gebruikt, maar alleen in de metadebatten plaatsvinden. Het lijkt hierdoor alsof onafgemaakte zinnen niet doelbewust worden ingezet om de tegenstander te overtuigen.

Als eindconclusie op mijn onderzoeksvragen kan ik zeggen dat de aposiopesis en insubordinatie twee verschillende domeinen zijn die geen onderdeel van elkaar kunnen zien. Ze kunnen voor een deel met elkaar overlappen, alleen in gevallen waarbij de matrixzin van de insubordinatie na de complementzin kan worden geplaatst. Deze twee taalverschijnselen worden ook in het overtuigingsproces ingezet. Doordat er een deel van de zin impliciet blijft, moet de luisteraar zelf dat deel reconstrueren. De luisteraar wordt zo meer bij de uiting betrokken, waardoor de uiting overtuigender kan zijn dan wanneer deze helemaal uitgesproken was.

7.2 Discussie

In mijn scriptie haal ik steeds aan dat het overtuigender zou zijn om als toehoorder zelf een deel van de zin te reconstrueren omdat de luisteraar zo meer bij de uiting betrokken is (Hoeken e.a. 2009, 96, Tejedor 2013, 23). Aan de hand van mijn onderzoek valt deze overtuigingskracht niet te meten. Het is dus niet uitgesloten dat het door een luisteraar zelf reconstrueren van een zin minder overtuigend zou zijn dan de spreker wellicht hoopt. Er zijn ook theorieën die juist zeggen dat je als spreker overtuigender bent wanneer het publiek de conclusie voorgeschoteld krijgt, in plaats van dat het de conclusie zelf moet trekken (O'Keefe 2002, 217). Er kunnen zo namelijk geen misverstanden bestaan over wat je als spreker bedoelt. Daarnaast is het afhankelijk van de intelligentie en intentie van de luisteraar of ze een impliciet gebleven conclusie zelf kunnen reconstrueren. Uit onderzoek is gebleken dat hoogopgeleiden een voorkeur hebben om expliciete conclusies te horen krijgen (O'Keefe 2002, 217). Een van de onderzoeken ging over aankondigingen van overheidsinstanties over aids en of daarbij de aanbeveling om condooms te gebruiken wel of niet expliciet werd gegeven. De aankondiging waarbij deze aanbeveling wel expliciet werd gegeven bleken overtuigender te zijn.

De uitingen die ik heb onderzocht zijn voornamelijk een-op-een-gesprekken, terwijl het voorbeeld van het onderzoek hierboven zich richt op een overheids campagne. Een overheids campagne is gericht op een heel breed publiek waarvan je het liefst zoveel mogelijk

mensen wil overtuigen die je niet persoonlijk kent, terwijl je bij een een-op-een-gesprek meestal wel een goed beeld hebt van degene die tegenover je staat. Doordat je in de gevallen die ik bespreek maar met één luisteraar te maken hebt, kun je je uitingen beter afstemmen dan wanneer je zoals in een geval van een overheids campagne op een veel breder publiek moet richten. Ik denk dat wanneer je je uiting maar op één iemand, of op een klein publiek, hoeft af te stemmen je beter in kunt schatten of de luisteraar de implicatie van een onafgemaakte zin zal begrijpen. Als hij daartoe in staat is, denk ik dat een onvolledige zin overtuigender kan zijn dan wanneer je hem helemaal zou uitspreken. Daarnaast is de gevoelswaarde van bepaalde zinnen die ik in mijn onderzoek behandeld heb anders als hij onvolledig wordt uitgesproken en zou daardoor ook overtuigender kunnen zijn dan wanneer hij helemaal was uitgesproken. Om hier echt zekerheid over te krijgen, zou er verder onderzoek gedaan moeten worden waarbij de overtuigingskracht van onvolledige zinnen in een-op-een-gesprekken onderzocht moet worden.

Een opmerkelijke uitkomst uit mijn corpusonderzoek is dat aposiopesis tijdens de APB alleen in de metadebatten voorkwam en dus niet in de voorbereide toespraken. Het lijkt er dus op dat aposiopesis niet bewust is ingezet. Het bewust inzetten van aposiopesis kan overtuigend zijn omdat de luisteraar dan zelf conclusies moet trekken. Hierboven heb ik echter betoogd dat de overtuigingskracht van het wel of niet expliciet presenteren van een conclusie afhankelijk is van het publiek dat je wil aanspreken. Een politicus heeft eigenlijk twee publieken: zijn medespelers in het debat en de kiezer. Als hij alleen de tegenspeler in het debat zou willen overtuigen, kan hij best een aposiopesis inzetten en zijn tegenstander zelf een conclusie laten trekken. Omdat de potentiële kiezers ook meekijken, wil de politicus niet alleen zijn tegenstander overtuigen, maar ook een breder publiek. In dat geval is het misschien niet handig om een aposiopesis in te zetten, omdat je niet zeker weet of ieder je bedoeling zal begrijpen.

Literatuur

- Boogaart, R. (2010): 'De verzuchttingsinfinities', in: *Vaktaal, tijdschrift van de landelijke vereniging van neerlandici* 23, p.9-10.
- Boogaart, R. (2015): *Een sprinter is een stoptrein zonder wc. De sturende kracht van taal*. Amsterdam University Press.
- Boogaart, R. & K. Verheij (2013): 'Als dát geen insubordinatie is! De pragmatiek van zelfstandige conditionele zinnen', in T. Jansen & J. Noordergraaf (red.): *Honderd jaar taalwetenschap. Artikelen aangeboden aan Saskia Daalder bij haar afscheid van de Vrije Universiteit*, p. 13-28.
- Brown, P. & S.C. Levinson (1987): *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
- [Cicero] (1964), *Ad C. Herennium. De ratione dicendi (Rhetorica ad Herennium)*. Transl. by H. Caplan. Harvard University Press.
- Cicero (2001), *On the Ideal Orator, (De Oratore)*. Transl. by J.M May and J. Wisse. Oxford University Press.
- Dancygier, B & E. Sweetser (2005): *Mental spaces in grammar. Conditional constructions*. Cambridge University Press.
- Evans, N. (2007): 'Insubordination and its uses', in I. Nikolaeva (red.): *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford University Press, p. 366-431.
- Ginneken, J. van (1910): 'Ellipsomanie'. In: *De Nieuwe Taalgids* 4, p. 192-211.
- Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. De Rooij & M.C. Van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, 2^e geh. herz, dr. Groningen: Martinus Nijhoff.
- Hoeken, H. (1997). 'Een model voor de rol van argumenten in het overtuigingsproces.' In: H. van den Bergh, D. Janssen, N. Bertens & M. Damen (Eds.), *Taalgebruik ontsluit*, p.55-65. Dordrecht: Floris.
- Hoeken, H., J. Hornikx, L. Hustinx (2009). *Overtuigende teksten. Onderzoek en ontwerp*. Couthino, Bussum.
- Huls, E. (2001): *Dilemma's in menselijke interactie. Een inleiding in de strategische mogelijkheden van taalgebruik*. Uitgeverij LEMMA
- Lausberg, H. (1998): *Handbook of literary rhetoric. A foundation for literary study*. Transl. by M.T. Bliss, A. Jansen and D.E. Orton, ed. by D.E. Orton & R.D. Anderson. Koninklijke Brill NV, Leiden.
- Leeuwen, M. van (2012): 'Stijl en grammatica. Complementatie in politieke speeches'. In: *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 34, p. 54-73.
- O'Keefe, D. (2002): *Persuasion. Theory & Research*. 2nd ed. Sage Publications.
- Quintilianus (2001). *De opleiding tot redenaar*. Vert., ingel. en van aant. voorz. door. P. Gerbrandy. Historische Uitgeverij Groningen.
- Renkema, J. (2005): *Schrijfwijzer*. 4^e ed. Den Haag: Sdu
- Tejedor, L (2013): *Intersubjectivity in insubordination. Emotional and humorous effects of independent dat clauses in Dutch*. Universiteit Leiden (interne publicatie).

- Terwey, T (1890): *Nederlandsche spraakkunst*. 8^e druk. Groningen: Wolters.
- Van linden, A & F. Van de Velde (2014): '(Semi-)autonomous subordination in Dutch: Structures and semantic-pragmatic values', in: *Journal of Pragmatics* 60, p.225-250.
- Verhagen, A. (2002): 'Retorica en cognitie'. In T Janssen (red.), *Taal in gebruik. Een inleiding in de taalwetenschap*, p. 97-110. Den Haag: Sdu.
- Verhagen, A. (2005): *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax and cognition*. Oxford University Press.
- Verstraete, J, S. D'Hertefelt & A. Van linden (2012): 'A typology of complement insubordination in Dutch', in: *Studies in Language* 36, p.123-153.

Bijlage I: Resultaten corpusonderzoek APB 2011-2014

	DAT	type
2011	<ul style="list-style-type: none"> • Roemer: De discussie gaat nu niet om de grootte van het vangnet, want daar hebben wij het vandaag de hele dag nog wel over. <u>Dat</u> het kabinet dit bijna volledig wil afbreken, alla! (<i>soort van</i>) • Rutte: Hij heeft geen oog voor het feit dat wij de AWBZ vergaand hervormen, ook overigens de curatieve vorm. <u>Dat</u> we in het onderwijs bezig zijn om prestatiebeloning en een leenstelsel in te voeren. <u>Dat</u> we de hele cultuur- en mediasector aan het hervormen zijn. <u>Dat</u> we op het terrein van de veiligheid een nationale politie aan het invoeren zijn. <u>Dat</u> we bezig zijn met decentralisatie naar provincies, gemeenten en waterschappen. <u>Dat</u> we op het terrein van de jeugd bezig zijn met een gigantische hervorming van het jeugdstelsel, inclusief decentralisatie naar gemeenten. (<i>eigenlijk niet helemaal, want het is een opsomming die door gaat op 'er geen oog voor hebben dat...'</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Evaluatief • Ellips
2012	<ul style="list-style-type: none"> • Zijlstra: <u>Dat</u> u en anderen sinds 2008 hebben ingezien dat de situatie anders was dan ingeschat in 2008, <u>respecteer ik</u>. (<i>is een voorbeeld van een zin, met een matrixzin achter de complementzin.</i>) • Thieme: En wat lezen wij in dit regeerakkoord, waar de handtekening van de heer Samsom onder staat? <u>Dat</u> de economische crisis de hoofdtaak is, <u>dat dat is wat wij moeten doen</u>. 	<ul style="list-style-type: none"> • - • -
2013	<ul style="list-style-type: none"> • Van Haersma Buma: Extra werken heeft geen zin, maar ook uitgaven kunnen niet worden gedaan. Wie doet die uitgaven? De overheid. Wat is nu net het probleem? <u>Dat</u> het de economie verstikt. • Pechtold: Toen deze crisis startte, investeerde dit land niet en Duitsland wel, en zie: daar plukken ze de vruchten nu. <u>Dat</u> ik dit moet vertellen aan een sociaaldemocratische minister van Onderwijs, <u>dat</u> ik dit moet vertellen aan een sociaaldemocratische minister van Financiën en aan een kabinet dat voor de helft steunt op sociaaldemocraten: de belangrijkste ongelijkheid zit hem niet in inkomen, maar in kansen bij de start van je leven, de kansen door onderwijs. • Wilders: <u>Dat</u> u dit doet: geld aan het buitenland geven, ouderen hier laten verpieteren en verzorgingshuizen sluiten! • Rutte: Ik zie dus niet in wat het voor voordeel zou hebben voor Defensie als je het budget terugzet bij Defensie. • Van Haersma Buma: <u>Dat</u> die 250 miljoen vervolgens anders besteed kunnen worden, want dat kan dan natuurlijk. • Wilders: <u>Dat</u> de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen ... 	<ul style="list-style-type: none"> • Ellips • Evaluatief • Evaluatief • Ellips • Evaluatief
2014	<ul style="list-style-type: none"> • Zijlstra: <u>Dat</u> er gekeken wordt of in de totale belastingherziening schuiven nodig zijn tussen indirecte en directe belastingen, klopt (<i>Geen echte insubordinatie, maar begin lijkt er op</i>) • Pechtold: <u>Dat</u> het geld dat daarmee gemoeid is, opraakt, dat geloof ik. (<i>idem</i>, 	<ul style="list-style-type: none"> • - • -

	<p><i>zelfde zinsstructuur als insubordinatie)</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Klein: Ik besluit daarom ook met het volgende. <u>Dat</u> we de draad van de politieke vernieuwing weer moeten oppakken, omdat ik in de loop der jaren uit praktijkervaring heb gemerkt hoe hard die vernieuwing nodig is 	<ul style="list-style-type: none"> • Ellips
--	---	--

	ALS	type
2011	<ul style="list-style-type: none"> • Van Haersma Buma: Had hij niet gehandhaafd kunnen worden? Best wel, <u>als</u> Frankrijk en Duitsland het lef hadden gehad om het ook te doen. (<i>soort van?</i>) • Slob: Een nogal groot aantal theaterdirecteuren komt nu in de problemen. Misschien kan de heer Pechtold hen in die weekenden nog even van dienst zijn. Pechtold: <u>Als</u> de heer Slob dan meegaat voor het voorprogramma. • Pechtold: Softdrugs legaliseren betekent dat er belasting over geheven gaat worden. Dat is geld dat echt niet alleen bij de grachtengordel vandaan komt. <u>Als</u> ik zie wat ze in de rest van het land allemaal oproken! • Pechtold: Ik word direct aangesproken. <u>Als</u> collega Wilders mij uitdaagt: ja, ik wil het aan de kiezer voorleggen. <u>Als</u> hij dat zo belangrijk vindt: over 87 dagen, volgens de Nederlandse Kieswet, kunnen wij dat hebben ... • Sap: Feiten tellen niet meer. <u>Als</u> je jezelf er maar verbaal uit redt; <u>als</u> je maar stoer bent. • Roemer: Het lijkt me een mooie uitdaging om dat zo snel mogelijk te realiseren. <u>Als</u> deze minister-president dus heel snel verkiezingen wil uitschrijven ... Rutte: U wilt graag met het IMF overleggen, begrijp ik. • Rutte: En <u>als</u> iemand dacht dat Nederland geen invloed heeft: dit was nu zo'n voorbeeld waarbij Nederland echt invloed had. • Roemer: Ik zeg niets meer. Hij laat mij niet uitpraten. De voorzitter: <u>Als</u> wij dat kunnen afspreken. Voordat de heer Roemer zich bedenkt, ga ik naar de heer Van der Staaij. • Sap: Dan constateer ik dat de minister-president zich in ieder geval realiseert hoe belangrijk dit punt is voor zijn coalitiepartner. Ik kijk met goede hoop uit naar de rechte rug van het CDA, als men binnenkort komt te spreken over de extra bezuinigingen of, naar mijn fractie hoopt, de hervormingen. Rutte: <u>Als</u> het zo ver komt. 	<ul style="list-style-type: none"> • Evaluatief • Directief • Evaluatief • Verstraete (i) / discursief • Evaluatief / Verstraete (i) • Directief • Discursief • Directief • Discursief
2012	<ul style="list-style-type: none"> • Thieme: 	

	<p>Voorzitter, ik heb één keer geïnterrupteerd. Ik vind dat ik nog een keer iets mag vragen. Ik wil namelijk gewoon weten ...</p> <p>De voorzitter: Nee, mevrouw Thieme.</p> <p>Thieme: Voorzitter! <u>Als</u> ik gedurende de hele inbreng van de heer Zijlstra niet één keer heb geïnterrupteerd ... <i>[dan vind ik dat ik nu nog wel een vraag mag stellen]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Pechtold: <u>Als</u> ik er eens één voorbeeld uit mag nemen, naast de btw die de heer Samsom gewoon heeft geslikt en al die andere zaken, en wel de nullijn. • Pechtold: Ondanks alles ben ik er nog steeds van overtuigd dat veel mensen bereid zijn om die bijdrage te leveren. <u>Als</u> je er maar duidelijk over bent voor en na verkiezingen. <u>Als</u> je maar een bijdrage levert aan het oplossen van de crisis. <u>Als</u> dat maar op lange termijn meer kansen geeft en meer welvaart oplevert. • Rutte: Zij citeerde maandagavond de heer Zijlstra in Pauw & Witteman. Die had het over asfalt, maar het is de bedoeling om het breed te zoeken in de hele infrastructuurportefeuille. <p>Van Haersma Buma: U bedoelt brede wegen?</p> <p>Rutte: <u>Als</u> u dat wilt.</p> <p>- Rutte: Ik ben nog steeds bij hoofdstuk 1. Dit gaat allemaal nog over de motie - Zijlstra/Samsom. <u>Als</u> we in dit tempo verdergaan ...</p> <p>De voorzitter: U bent er zelf bij, minister-president.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Directief • Discursief • Directief • Discursief • Directief
2013	<ul style="list-style-type: none"> • Van der Staaij: <u>Als</u> we de JSF nou eens niet aanschaffen en gewoon blijven doorvliegen met de F-16's? We besparen dan 4,5 miljard euro. • Rutte: <u>Als</u> het ons samen lukt om tot zo'n pakket te komen, fantastisch! • Rutte: Maar <u>als</u> het lukt, geweldig! • Rutte: Dus <u>als</u> wij het zonder kunnen, fantastisch. • Rutte: <u>Als</u> wij er met elkaar in slagen een pakket te maken waarin geen lastenverzwaring zit: fantastisch. • Samsom: <u>Als</u> u het zo wil verwoorden: ja. 	<ul style="list-style-type: none"> • Directief • Evaluatief • Evaluatief • Evaluatief • Evaluatief • Discursief
2014	<ul style="list-style-type: none"> • Zijlstra: <u>Als</u> ik het heel extreem mag zeggen in het voorbeeld van de zorg: stel je voor dat we iedereen in Nederland aan het werk zouden zetten in de zorg. • Van Haermsa Buma: <u>Als</u> ik dichterbij huis kijk: in Duitsland zit het bedrijfsleven met de handen in het haar door de hoge energierekening en in het zuiden van Duitsland weet de automobiellindustrie niet hoe ze moet blijven concurreren als de energie zo duur is voor de staalindustrie. • Samsom: Die koopkrachtplaatjes hebben we met zijn allen zo verfijnd dat inmiddels elk detail van het leven erin zit. Behalve <u>als</u> gewoon je auto stukgaat. 	<ul style="list-style-type: none"> • Discursief • Discursief • Discursief

	<ul style="list-style-type: none"> • Pechtold: <u>Als</u> we ouderwets gaan pingpongen: de begroting daarvoor zat GroenLinks aan tafel. • Krol: Alleen mensen met een zeer zware zorgvraag komen nog in aanmerking voor een plek in een instelling. <u>Als</u> die plek er al is, want zorgkantoren bouwen de financiering van die plekken versneld af. • Rutte: <u>Als</u> de heer Van der Staij dat ook zegt ... Hij zei het eigenlijk al. 	<ul style="list-style-type: none"> • Discursief • Discursief • Directief
--	--	---

	ALSOF	type
2011	<ul style="list-style-type: none"> • Roemer: De minister van Financiën waarschuwde gisteren voor een storm die over Nederland raast. <u>Als</u> of de huidige financiële crisis een natuurverschijnsel is. • Roemer: Dat is al gebeurd. Het rapport zal ik met liefde en plezier naar de CDA-fractie mailen. Van Haersma Buma: Graag, met de premies van het komend jaar en dus niet die van het vorig jaar. Roemer: <u>Als</u> of dat een groot verschil maakt. • Pechtold: Het is dus een imaginaire vraag. <u>Als</u> of twaalf landen zouden kunnen zeggen: ga dat allemaal maar in de Griekse put gooien. • Sap: Laat uw handen niet binden door uw nationalistische gedoogpartner, die ervoor kiest lekker achter de dijken soeverein te zitten wezen. Die zo bang is van een krachtig Europa dat hij zelfs het belang van een sterke euro ervoor opoffert. <u>Als</u> of de wereld ophoudt achter Enschede en Eijsden. • Rutte: Er is een datum afgesproken waarop de heer Roemer, de heer Cohen en ik samen een bezoek gaan brengen aan een sociale werkplaats en dat laat ik het hun zelf zien. Cohen: Voorzitter. <u>Als</u> of de heer Roemer en ik al niet veel vaker bij een sociale werkplaats zijn geweest. 	<ul style="list-style-type: none"> • Discursief • Evaluatief • Evaluatief • Evaluatief • Evaluatief
2012	<ul style="list-style-type: none"> • Van Haermsa Buma: Nu zegt u het weer, <u>als</u> of dit een bezuiniging is om het begrotingstekort op orde te brengen. (<i>soort van?</i>) • Thieme: Hij vond ook dat het nieuwe akkoord zeer verkoopbaar was, <u>als</u> of het een tweedehandsauto betrof. (<i>idem</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • - • -
2013	<ul style="list-style-type: none"> • Van Ojik: Dat was natuurlijk omdat we er niet van houden om in negatieve zin met België vergeleken te worden, maar ook omdat de Nobelprijswinnaar zich zogenaamd niet in Nederland had verdiept. Wist hij wel dat bij ons de verstoorde huizenmarkt de oorzaak was? <u>Als</u> of de huizen crisis niet het gevolg is van slecht beleid, tegen beter weten in verdedigd in wisselende coalities van koppige liberalen, onbuigzame christen-democraten en de late bekeerlingen van de sociaal-democratie. 	<ul style="list-style-type: none"> • Evaluatief

	<ul style="list-style-type: none"> • Van der Staaij: Komen we bij Wilders. Wat is dat nou? Hij wil ons niet meenemen! Waarom niet? Zijn motivering: "Ik vind het veel te klef, samen op werkbezoek. Net <u>alsof</u> we met z'n allen echt de problemen willen aanpakken. Daar verzet ik me juist tegen." • Thieme: Wij staren ons blind op de opgelegde groeidoelstellingen. <u>Alsof</u> dat de systeemcrisis zou kunnen oplossen: economische groei die toch niet kan voorkomen dat volgend jaar opnieuw 65.000 mensen hun baan verliezen, koopkrachtplaatjes als veredelde vorm van navelstaren. • Van Haersma Buma: Als je ergens van schrikt, dan is dat van de koopkrachtplaatjes van chronisch zieken en gehandicapten. Dat gaat tot -10%. <u>Alsof</u> die groep vergeten is! 	<ul style="list-style-type: none"> • Evaluatief • Evaluatief • Evaluatief
2014	<ul style="list-style-type: none"> • Zijlstra: Nee, deze mensen hebben de kernwaarden van onze westerse maatschappij verworpen en daar actief tegen gevochten, <u>alsof</u> zij voor een vijandige macht vechten die probeert Nederland omver te werpen. (<i>ook geen echte, maar wellicht interessant</i>) • Pechtold: Ik zeg alleen dat die subsidies anders moeten, maar u zegt een dreigbeeld neer, <u>alsof</u> we naast de Vrouwe Hedwigepolder nog ongelofelijk veel gaan doen. (<i>idem</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • - • -

	APOSIOPESIS	Categorie Lausberg
2011	<ul style="list-style-type: none"> • Roemer: Als deze minister-president dus heel snel verkiezingen wil uitschrijven ... • Wilders: Dat is zeker een verschil. Het een is een uitdrukking, het ander een directe kwalificatie. Ik blijf erbij dat dat niet zo is gezegd en dat de minister-president de heer De Roon echt onrecht doet als hij hem dat in de ... Ik geloof de heer De Roon als hij tegen mij zegt hoe hij het heeft gezegd. Hij zat er zelf bij. 	<ul style="list-style-type: none"> • emfatisch • berekenend → beledigend
2012	<ul style="list-style-type: none"> • Van Haersma Buma: Voorzitter, ik ben er nu toch... (<i>Nadat de voorzitter heeft gezegd dat Pechtold niet nog een vraag mag stellen en Zijlstra verder kan gaan met zijn betoog</i>) • De voorzitter: Mijnheer Samsom, kunt u ... Samsom: Ik geef een antwoord! • Wilders: Je kunt er een grap van maken ... Rutte: Ik maak er geen grap van, • Rutte: U was het zo plezierig oneens gisteren en nu ... 	<ul style="list-style-type: none"> • transitio • onderbroken of emfatisch • berekenend / beledigend • emfatisch
2013	<ul style="list-style-type: none"> • Zijlstra: Volgens mij hebben een paar fractievoorzitters aangegeven dat zij 	<ul style="list-style-type: none"> • emfatisch

	<p>niet willen, dus ...</p> <ul style="list-style-type: none"> • Voorzitter: Waar de premier zo-even verwees naar Martin van Rijn bedoelde hij ongetwijfeld ... • Wilders: Dat de heer Slob zichzelf nog serieus durft te nemen ... • Van Haersma Buma: Dit irriteert mij gewoon, want ik ben gewoon een normale vraag aan het stellen ... • Samsom: Weet u, zegt hij, ik durf 's avonds niet eens meer naar Pauw & Witteman te kijken, uit angst dat er weer een politicus zit ... 	<ul style="list-style-type: none"> • emfatisch • berekenend → beledigend • emotief • berekenend → transitio?
2014	<ul style="list-style-type: none"> • Rutte: Kijk hoever u komt met elkaar. Maar om dit nu in de algemene beschouwingen even toe te voegen, eigenlijk als hoofddoel ... Immers, als subdoel is het daarmee in feite het derde hoofddoel geworden. • Wilders: Driekwart van de moslims en dus ook de heer Samsom zeiden in dat onderzoek ... Ik lees het maar letterlijk voor, pagina 4: "Bijna driekwart van de moslims keurt het vertrekken van Nederlandse moslims naar Syrië goed." • Wilders: Als de heer Samsom hierop "ja" had gezegd ... Ik zal het niet herhalen, maar dan geldt hetzelfde oordeel voor de heer Samsom. • Bontes: Volgens mij weet de heer Buma echt niet waar hij het over heeft ... • Rutte: Als de heer Van der Staaij dat ook zegt ... Hij zei het eigenlijk al. 	<ul style="list-style-type: none"> • transitio • berekend → transitio • emotief • berekenend • transitio

	Directief	Evaluatief	Discursief	Ellips	Totaal
DAT	-	4	-	4	8
ALS	8	7	11	-	27
ALSOF	-	8	1	-	9

	Emotief	Onaangenaam publiek	Beledigend	Transitio	Emfatisch	Totaal
Aposiopesis	2	-	3	5	5	15